

BORNEMISZA ANNA
FEJEDELEMASSZONY ÉLETE
ÉS KORA

IRTA:
BALÁS ILONA

GYOMA, 1918.
NYOMATOTT KNER IZIDOR KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.

10492

270095

17 395

A magyar történelem nem egy kimagasló női alakkal dicsekedhetik, de olyan csodálatos észszel és tehetséggel megáldott nőalak, mint Bornemisza Anna, páratlanul áll történelmünkben. Míg ura, Apafi Mihály tatárabságban synylődött, nem volt ő más, csak szerelmes-szívű asszony, aki nemes fájdalommal viseli sorsát és minden erejével férje kiszabadításáért küzd. Miután férje hazakerült s a szeszélyes véletlen a legzavarosabb helyzetekbe sodorta bele, sőt azoknak élére is állította: ő volt az, aki szerető gondoskodással állott az ingatag jellemű férj, a fejedelem mellett és okos tanácsaival támogatta őt.

A természet pazarul elárasztotta Bornemisza Annát a legszebb szellemi tulajdonságokkal, mint amilyen a páratlanul tisztánlátó ész, amely a leghomályosabb, legkétségbeejtőbb helyzetekben is megtalálta a kivezető utat. Született diplomata, kiváló kormányzó érzékkel megáldott nő volt, akinek mindenre kiterjedt a figyelme s aki kifogástalanul el tudott volna kormányozni akármely nagy országot is. Aminthogy valójában ő kormányozta is Erdélyt, a Teleki Mihály szellemében és segítségével.

Teleki Mihály a személyi tehetségei mellett — mert az államférfiúi rátermettséget tőle elvitatni nem lehet — az által is emelkedett fel arra a magasságra, amelyen mint országok sorsa, emberek élete és halála fölött ítélkező nagyúr szerepelt, hogy Bornemisza Annának

anyai részről rokona volt. A fejedelemasszonynak a férjére való nagy hatása köztudomású volt és ő ezt a hatást arra használta fel, hogy Telekit, akit igen nagyra becsült és akiben vakon bízott, férje mellé állította, mint első tanácsosát, akinek jóakaratában és tehetségében feltétlenül megbízhatik.

A nagyeszű, de akaratával szemben ellentállást nem tűrő, erőszakos és sokszor kegyetlen kancellár, Teleki Mihály, Erdélyben gyűlölet tárgya volt. Nagyon kevés volt azoknak a száma, akik szerették, de azoknak, akik rettegték és gyűlölték, annál több. Ez az ellenszenv áthárult aztán Bornemisza Annára is, amiatt, hogy Telekiben oly tántoríthatatlanul hitt és mindent az ő tanácsa szerint cselekedett. Az utókor bámulattal és szeretettel adózik a nagy fejedelemasszony emlékének, megértve és értékelve egyéniségét, de az egykorúak bizony nem szerették, dacára, hogy tagadhatatlanul nagyon sok jót tett életében.

Ha ezt az ellene irányult ellenszenvet megérteni akarjuk: bele kell képzelnünk magunkat az akkori idők embereinek lelkiállapotába és gondolatvilágába. Akkoriban az asszonyok boldogok és megelégedettek voltak a maguk kis világában, melyet a természet, a társadalom és a korszellem számukra kijelölt. Abban az időben képtelenségnek tartották azt, hogy egy nő, ha még fejedelemasszony is, férfiakat megillető hatalommal birjon, tekintélyt vívjon ki magának, intézkedjék, rendelkezék, parancsoljon s intézkedéseinek, rendeleteinek és parancsainak érvényt is tudjon szerezni. Ezeket a fogalmakat akkor nem tudták összeegyeztetni a nőiességgel és úgy tekintették a dolgot, mintha a nő vakmerően szembeszállt volna a fenn-

álló világrenddel és hadat üzent volna a természetnek, amikor beleártotta magát a férfiak dolgába. Bornemisza Annának tehát hibájául rótták fel, hogy ezt meg merte tenni, sőt, hogy sokszor felül is múlta a férfiakat észben, akaratban, tettben és előrelátásban.

Ez ellen kél ki az a pasquillus-író, aki a közvélemény szószólójaként vissza akarja szorítani őt intelmeivel a régi határok közé:

„Kegyelmes asszonyom, fonók- s varrókhoz láss,
Nem asszonyok tisztí ország-gubernálás,
Commissio által való parancsolás.
De fejér cseléd közt való igazgatás.”

Az ilyen intelmek azonban hiábavalóknak bizonyultak a fejedelemasszonynyal szemben, aki tehetsége és rátermettsége biztos tudásában önbizalommal és tisztán látó szemmel haladt a saját útján, kortársainak véleményével nem törődve. Igazán hitt az ő történelmi hivatásában, amely őt a gyenge, a világot megrendítő időben egymagában megállani nem tudó Apafi Mihály mellé állította, akinek feltétlenül szüksége van az ő vezetésére s akinek ő hűséges segítő társa kell hogy legyen. E hitében nem ingatta meg őt semmiféle titkolt vagy nyílt ellenszenv.

Nagy idők nagy asszonya volt ő és mi, a késő utókor gyermekei nem tehetünk egyebet, mint hogy meghajolunk az ő nagysága előtt.

I.

A Bornemisza-család egyike volt Magyarország legelőkelőbb, ősrégi familiáinak. Biharmegyei nemesek voltak.

Bornemisza Anna nagyatyjának, borosjenei Bornemisza Lászlónak két fia volt: Pál, ki 1633-ban lett jenői kapitánynya s kit később Rákóczi György udvari főkapitánynya, végül mezei főgenerálissá tett. Igen kedves embere volt ő az öreg fejedelemnek, aki neki sok szép jószágot adományozott. Különben még Bethlen Gábertől is kapott birtokot: Petrelint, Belényes vidékén. Innen vette a családnak ez az ága a második előnevét: Bornemisza de Petrelin. A másik fiú: László, Bornemisza de Berhida-nak írta magát.

Pálnak három leánya volt: Zsuzsánna, Kemény Boldizsárné; Anna, apanagyfalvi Apafi Mihályné és Kata, losonczi Bánfi Dienesné. — Lászlónak egyetlen leánya: Anna, széki Teleki Jánoshoz ment feleségül, ki zarándi főispán és jenői kapitány volt. Ezeknek fia a későbbi híres Teleki Mihály, az erdélyi kancellár.²

Bornemisza Anna születésének helyét és idejét illetőleg a legnagyobb homályban tapogatózunk. Úgy szólván semmi adat sem áll rendelkezésünkre. Sehol semmi nyom, ami útba igazíthatna, amiből kiszámíthatnánk, hogy mikor —, és következtethetnénk, hogy hol született? A források hallgatnak arról is, hogy hány éves lehetett, amikor férjhez ment, vagy amikor meghalt.

Csak egyetlenegy forrásunk van, mely határozottan említi a Bornemisza Anna születési évét³, de ez sem jelöli meg a saját forrását, ahonnan ezt az adatot vette. E szerint Bornemisza Anna 1626-ban született volna. Ezt azonban csak kétkedéssel fogadjuk és fenntartással közöljük. Amellett ugyanis, hogy ez a forrás teljesen megbízhatatlan, — amennyiben II. Rákóczi Györgyöt összetéveszti Rákóczi Ferencsel,

utóbbival vitetvén véghez a végzetes lengyel hadjáratot és továbbá Bornemisza Pálról azt írja, hogy két leánya volt: Anna és Kata, Zsuzsannát tehát meg sem említi, — nem tarthatjuk valószínűnek, hogy Bornemisza Anna 26 éves korában ment volna férjhez a nála 5 évvel fiatalabb Apafihoz. Ezt a korkülömböséget ugyanis az egykorú írók feltétlenül fel-említették volna, mint olyan körülményt, amely már magában véve is megmagyarázta volna Bornemisza Annának a férje fölött gyakorolt hatalmát. Ezt az egyetlen életkori adatot tehát nem vehetjük hiteltelnek.

Bornemisza Anna fiatalkoráról ép oly keveset tudunk. Atyja a hivatásánál fogva először valószínűleg Jenőben élhetett, majd pedig Munkácson élt s így e helyeken folyhatott le Bornemisza Anna fiatalkorának egy része is. Egy későbbi levelében említi⁴ ugyanis, hogy Huszton oly rettenetes vihar dühöngött, amilyent csak egyszer élt még át, Munkácson, gyermekkorában, mely kitörülhetetlen emléket hagyott emlékezetében. Nagy menydörgés volt s a szélvész óriási erővel pusztított, házfedeleket szedett le, falakat rombolt szét, úgy, hogy azt hitte: ez a világ végét jelenti.

Ennél több visszaemlékezés nincsen sem gyermek-, sem leánykorából, úgy, hogy életének ebből a korszakából többet nem is tudunk. Nincs tehát semmi adatunk, amely ennek a csodálatos tehetségű asszonynak fiatalkorába bepillantást engedne.

1653. június 10-én ment nőül apanagyfalvi Apafi Mihályhoz, ki régi nemesi familia sarja volt, fia Apafi Györgynek, a hatalmas tanácsúrnak⁵ s aki alig 21 éves,⁶ tapasztalatlan ifjú volt ekkor.

Az ifjú párnak már első évei sem voltak a háborítatlan és teljes boldogság évei. II. Rákóczi György mérhetetlen dicsvágya ugyanis folytonosan elszakította a fiatal férjet nejétől. Mindjárt házasságuk első évében történt a moldvai, majd 1655-ben a havasalföldi vajda ellen intézett hadjárat. Az 1656-ik év a lengyelországi vállalatra való előkészülettel telt el, az 1657-ik év pedig a szomorú emlékezetű lengyelországi hadjáraté, amelynek kimenetele hosszú időre megfosztotta a fiatal asszonyt férjétől.⁷ De hogy ezt megértsük, röviden vázolnunk kell a történelmi eseményeket.

II.

Az után a fényes, ragyogó kor után, melyben Erdély Bethlen Gábor és I. Rákóczi György idejében élt s amely Erdélynek aranykora volt, leáldozott a dicsőség napja és eltörpült Erdély nagysága. A békés, nyugalmas természetű „öreg” Rákóczi után fia, az ifjú, nagyratörő György lett a fejedelem, aki atyjától rámaradt tele kincstárának és rendezett hadseregének tudatában, mérhetetlen nagyravágyásának sugallatát követve, beavatkozott a Wasa-ház két tagjának, a protestáns svéd királynak, X. Károlynak és a katolikus Kázmér Jánosnak viszályába, noha ez a cselekedete már csírájában mindenkinek ellenzésével találkozott.⁸ Ő azonban a kedvező körülményeket nem akarta kiaknáztatlanul hagyni s a szerencsétlen Lengyelország folytonos zavarait a maga javára akarta felhasználni avégből, hogy elnyerhesse a lengyel koronát.

Két moldvai hadjárata után fejébe szállt a dicsőség

és azt hitte, hogy neki a poklok kapui sem állhatnak ellent. E gőgös hitében kelt útra, királyokat megszegyenítő pompával. Nem úgy ment, mint aki háborúra, hanem, mint aki koronázásra indul.⁹ Szerencsecsillaga azonban elhagyta. Megszegyenítve, megalázva tért vissza, hatalmától, gőgös terveitől, önmagába vetett hitétől megfosztva.

Dicsőségének tetőpontján, mikor már Varsó is a kezében volt, érte a legteljesebb, legszegyenletesebb bukás. A szultán, aki lengyelországi vállalatának heves ellenzője volt, engedetlen védencének megbüntetésére Girei Mehemedet, a krimi tatár khámot küldte 100.000 emberrel ellene. Közben III. Ferdinánd meghalt és utódja I. Lipót szövetkezett az elűzött lengyel királlyal. És hogy még nagyobb legyen a veszedelem, Rákóczit a saját fegyvertársa, a svéd király, cserbenhagyta. Az ő országába ugyanis betörték a dánok és ennek következtében egész haderejével visszatért birodalma megvédésére. Egy lengyel sereg pedig Lubomirszki herceg vezérlete alatt betört a Partiumba¹⁰ és ott dúlt-rabolt, főleg a Rákóczi-uradalmakon.

E hírek az erdélyi urakat nagyon nyugtalanították. Kemény János, a lengyelországi magyar hadak fővezére és Mikeš Mihály, a kancellár, a fejedelemnek a visszatérést tanácsolták.¹¹ Megkezdődött tehát a szégyenletes visszavonulás. Kelet-Galiciában vették aztán a hírt, hogy a tatár khám már Lodomeriában van. Rákóczinak a lehető legkétségbeejtőbb volt a helyzete. Előtte a vad tatár hordák, mögötte a szabadságukat féltő lengyelek. Fölbomlott a seregben a rend, a fegyelem. Fejvesztett zürzavarban próbálta

mindenki legnagyobb kincsét, a pusztát életét megmenteni.

Meghajolva a kényszerhelyzet előtt, a tatároktól félő fejedelem egyezkedni kezdett a lengyelekkel. 1657 július 23-án írták alá a lealázó wierzbodzi szerződést, mely után visszatérhettek volna hazájukba. Kelet-Galícia határán azonban kellemetlen meglepetés várakozott rájuk: a tatárok csak pár óra járásnyira voltak tőlük. A fejedelem e hír hallatára haditanácsot tartott s ezen elhatározták, hogy Rákóczi a seregét elhagyva, meneküljön vissza Erdélybe. És a büszke, gögőös fejedelem, aki reményekkel, hódítási vágygyal hagyta el hazáját, mint megvert seregének megalázott ura futott oda vissza.

A sereg romja a legveszedelmesebb körülmények közt maradt hátra utána. Kemény János és még más főemberek, mint Kornis Ferenc, Béli Pál, Huszár Péter, Domokos Tamás vezérlete alatt járhatatlan, szoros utakon kísérelték meg az átjárást.¹² Nem haladhattak azonban messze, mikor a tatárok előhaza máris rájuk bukkant. Hiába volt három nap elkésredett küzdelme, Kemény János belátta, hogy az éhségtől, fáradtságtól és nélkülözésektől elcsigázott sereg nem tudja magát a túlerővel szemben tartani. Ezért követeket küldött a tatár khámhoz alkudozás végett. Muradin aztán azon ürügy alatt, hogy a föltételeket megbeszéljék, Kemény Jánost a khámhoz kísérvén, a tatárok adott szavuk ellenére foglyúl ejtették az egész magyar sereget.¹³

Azok között, akik Rákóczi önfeladásának és méretetlen nagyravágyásának ekként áldozataivá lettek, volt Bornemisza Anna férje, Apafi Mihály is.

A tatárok a többi bajtársával együtt őt is elhurcolták Krimbe és ott senyvedett ő sokáig szomorú rabságban.¹⁴

Az 1657-iki szeptember 3-án tartott országgyűlés aztán, — melyen a kerülő, bujkáló utakon hazatért fejedelem Erdély urainak tudtúl adta a lengyel vállalkozás szerencsétlen kimenetelét, — oly határozatot hozott, hogy a tatár rabságba esett urak váltságdíjának negyedrészt az ország és szintén negyedrészt a fejedelem fizesse. A fejedelem e fölbuzdulása azonban nem tartott sokáig. El akarta felejtetni ezt az ígéretét és azzal mentegette magát, hogy nincs pénze a foglyok kiváltására, mindent felemészített a lengyel hadjárat. Pedig ott voltak a munkácsi, pataki és ecsedi gazdag uradalmak jövedelmei, amelyeket kötelessége lett volna az ő hibájából rabságba esett urak kiváltására fordítania.

A fejedelem tehát nem akart, az ország pedig nem tudott segíteni, mert az ország kincstára teljesen kimerült volt. A roppant nagy váltságdíjat a rab urak családjai végső erejük megfeszítésével sem tudták kifizetni. A tatár khám ugyanis beküldött embereivel fölbecsülte a fogságba hurcolt urak jószágait, még pedig értékükön jóval fölül és e szerint szabta meg a váltságdíjat. Úgy gondolkozott, hogy az apáktól, férjektől megfosztott családok minden kincsüket összeszedik, csak hogy hozzátartozóikat a nyomorúságtól megváltásuk. Ebben a tekintetben nem is csalódott volna, ha a lengyel hadjárat nem merítette volna ki teljesen az ország leggazdagabbjait is. Így azonban az ijesztő nagy sarc a legtöbb család anyagi erejét fölülmúlta és többen évekig raboskodtak¹⁵ vagy pedig

örökre ott vesztek a rabságban. Ily módon Erdély legjobbjai közül sokan pusztultak el és sokan lettek özvegyekké és árvákká.

Bornemisza Anna sem tudta az urára kirótt sarcot elküldeni s így Apafi is évekig volt tatár rabságban. Felesége pedig, mint Erdély többi asszonyai, keresztényi türelemmel várta, hogy mikor üt a szabadulás órája. „Én is töltöm az időt, egy napról másra, sok búsulással“¹⁶ — panaszkodik Apafiné Teleki Mihálynak.

Megrázó annak a kétségbeesett levélnek a hangja, amelyben Apafi tudomására adja fogságba esését a feleségének és könyörögve kéri, szabadítsa ki őt: „Ne hadj súlyos fogságban lennem édes feleségem“;¹⁷ ha a fejedelem nem segíthet, tegye pénzzé mindenüket, vegyen kölcsönt valamelyik birtokukra, de mentse ki őt mindenáron a súlyos rabságból. Ebben a levélben 30.000 arany kiszabott váltságdíjról beszél Apafi. Hogy felesége ezt a nagy összeget, olyan fölfordult állapotok között, olyan válságos időben előteremteni nem tudta, az természetes. Közeli rokonai sem tudták kisegíteni,¹⁸ mert egész Erdélyben nem volt talán egy család sem, amelytől a kegyetlen sors valakijét el ne ragadta volna s aki maga is hasonló nehéz viszonyok között ne lett volna.

A hitvesi szeretet azonban nem ismer lehetetlenséget. Bornemisza Anna nagy gonddal és sok könny és áldozat árán mégis csak összegyűjtött ötezer tallért és el is akarta küldeni férje váltságdíjában. De a kiküldött tatárok arról értesítették a khámot, hogy ne bocsássa el foglyát, mert ennél sokkal nagyobb összeget is kaphat érte: „azzal attak be,

hogy mindaz két bátya megholt, sok kincs maradt reája“¹⁹ — idézi Bornemisza Anna a tatárok kitalálta hazugságot. A khám tényleg ki is küldött egy tatárt, aki tudomást szerezzen a helyzetről s tudósítsa őt, hogy sarcolhatja-e még jobban Bornemisza Annát? Ezzel a tatárral azonban Apafi titokban levelet tudott küldeni nejének, melyben azt tanácsolja neki, hogy ne engedje magát teljesen kisarcoltatni; mondja tehát a tatárnak azt, hogy vagy visszaadják az urát azért a váltságdíjért, vagy nem. Ha nem: úgy ő nem bánja, azzal az ötezer tallérral elhagyja Erdélyt, másutt azon jószágot vesz magának és fogságban levő férjével annyit sem fog gondolni, hogy férjhez is megy máshoz. Gondolják meg tehát jól a dolgot, mert elesnek ötezer tallértól. Apafiné ezt is megpróbálta, azt remélvén, hogy ezzel a mesével visszakapja férjét: „ha Isten valami által meg nem gátolja, ez által megszabadul ő kigyelme.“²⁰

De ilyen könnyűszerrel és hirtelen nem lehetett megszabadulni a tatár rabságból. Még sok ideig tartott ez a szomorú állapot és a sok asszony és gyermek, kiknek férjük, apjuk a messze Krimben raboskodott, élő szemrehányás voltak a nagyravágyó fejedelem részére.

Végül is a Bornemisza Anna szerető és minden áldozatra kész szíve óriási anyagi áldozatok árán ki tudta váltani az urát a tatár rabságból. „1660 október 24-én lábaimról a vasat levervén“, hosszú út után „8. Novembris Borgóra magam falujába érkeztem“ — olvassuk egy helyen Apafi naplójában.²¹

A váltságdíj, amelynek lefizetése után a khám szabadon bocsátotta őt: 12.000 tallér volt.²²

III.

Zavaros, szomorú idők következtek ez után. A porta II. Rákóczi Györgyöt engedetlenségből, sőt a porta határozott tilalma ellenére folytatott lengyel vállalata miatt irgalmatlanul elűzte a trónról. 1657 november 1-én Rhédei Ferencet választotta aztán meg fejedelemnek, kinek fejedelemsége azonban csak püünkösi királyság volt.

Rákóczi kétségbeesett erőfeszítéssel újból és újból visszaküzdötte magát fejedelmi méltóságába. Nem volt nehéz fölszínre vergődni, mert csodálatos és a vázolt események után érthetetlen módon, még mindig igen nagy pártja volt. A körülmények is kedvezően alakultak rá nézve. A török ugyanis, föl akarván használni a zavaros állapotokat, Jenő várának visszadását követelte. Rhédei nem volt elég hatalmas arra, hogy a félhold parancsának ellene szegüljön s ekkor Rákóczi hazájának szabadítójául lépve fel,²³ a rendek őt 1658 január 25-én újból fejedelemmé választották. A szultán iszonyatos haragra gerjedt a vakmerő Rákóczi és országa ellen. Tatárhordák lepték el Erdélyt s amerre útjuk vezetett, pusztulás és átok kísérte őket.

A szultán a porig alázott Erdélylyel úgy bánt, mint meghódított tartománnyal. Tekintetbe sem véve Erdély szabad fejedelemválasztó jogát, 1658 október 10-én egyszerűen ő adott neki fejedelmet Barcsai Ákos személyében.²⁴ Már maga ez a mód azonban, amelylyel Barcsai a fejedelemséghez jutott, ellenségesévé tette az országot s így lehetővé vált, hogy Rákóczi immár harmadszor is megválasztassa magát

fejedelemmé. De szerencséje elhagyta s a szászfenesi csatatéren életével fizetett hazája ellen elkövetett vétkéiért.

Barcsai Ákos rövid fejedelemsége (1660 május 22—1661 január 1) szintén szomorú véget ért. A török Várad ellen nyomult bosszúból, amiért az a szászfenesi csatában kapott halálos sebtől vérző Rákóczit befogadta falai közé. Balogh Máté vicekapitány, a vár hős védője, nem tudta Váradot megmenteni: „Erdély kulcsa“ a török kezébe került és ezzel nyitva volt az út Erdélybe a török előtt. A szerencsétlen ország erejét eközben belvillongások is apasztották és Barcsai vérlázító kegyetlensége nem volt alkalmas arra, hogy magának népszerűséget szerezzen.

Az általános zavar még nagyobb fejvesztettséget okozott. Ekkor Kemény János német hadakkal jöven be az országba, az országos fölháborodást föl tudta használni a maga érdekében és 1661 január 1-én fejedelemmé választotta magát.

Az új fejedelem tehát vakmerő fordulattal elpártolt a töröktől. A következmények megmutatták azonban, hogy ez a lépése végzetesen veszélyes sakkhúzás volt, mert egyfelől a török hatalom még korántsem hanyatlott le annyira, hogy vele büntetlenül szembe lehetett volna helyezkedni, a német pedig másfelől nem volt még elég erős arra, hogy Erdélyt a félhold ellen sikeresen meg tudja oltalmazni.

Kemény János a kegyetlen uralmáért, amelyet aztán gyakorolt, elvette ugyan a méltó büntetését, csak hogy a végzet vele együtt Erdélyt is sújtotta. Ali temesvári basa Erdély ellen indult, hogy az országot a török-

től történt elpártolásáért megbüntesse. Amerre a hadak jártak, lángban állottak a falvak, vér, halál, jajgatás jelölte útjukat. Leírhatatlan pusztítást vittek véghez és nem tudta őket ebben meggátolni senki. Dés, Beszterce, Marosvásárhely sorra meghódoltak s a kivívott győzelmek után a győztes basa fölszólítást intézett a nemességhez és a városokhoz, hogy siessenek hozzá hódolatukat bemutatni s fejedelmválasztásra összegyűlni.²⁵

Alinak nagy gondot okozott a fejedelmi szék betöltése.²⁶ Az elmúlt évek, a szomorú esztendőek eseményei, amelyek alatt egymást érték a gyorsan változó fejedelmek, akik lángba borították az országot, nem igen szolgáltak biztató előjelekül. A leghatalmasabb erdélyi urak, elűzve Kemény kegyetlenkedése elől, Erdélytől távol bújdostak, akik pedig még otthon maradtak, nem éreztek elég erőt arra, hogy megállják a helyüket a zavaros, nehéz viszonyok között. Egymás után utasították vissza az Ali által följánlott fejedelmi méltóságot: Zólyomi Miklós, Rhédey Ferenc, a fia László és Petki István, Csik főkapitánya.

Végül is Apafi Mihálynak a neve került szóba,²⁶ ki, amióta a tatár rabságból kiszabadult, csendesen éldegélt ebesfalvi házában, egyedül családjának és tudományos foglalkozásának élve. A közügyekből egészen kivonta magát. Érthető nagy meglepetést, de egyúttal nagy ijedelmet is okozott tehát az ebesfalvi udvarházban, mikor egy napon török küldöttség jelent meg s fölszólította Apafit, hogy késedelem nélkül jelenjék meg Ali basa táborában. Apafi felesége, Bornemisza Anna, éppen betegen feküdt s hogy milyen

nagy lelki erővel rendelkezett e nő, mutatja az, hogy férjét, ki csak nemrég szabadult ki a tatár fogságból, nemcsak elengedte, de sőt még ő maga küldte a bizonytalan útra, mert tudta, hogy a törökkel nem jó ellenkezni.

Apafi nehéz szívvel kelt útra. Egyrészt a saját sorsa aggasztotta, másrészt pedig az a tudat, hogy feleségét betegen magára kellett hagynia. Nem tudhatta: nem vár-e reá újabb megpróbáltatás? Határtalan volt tehát meglepetése, amikor megérkezve a táborba, Ali basa fejedelmet megillető tisztelettel fogadta őt és a hatalmas szultán nevében felajánlotta neki a fejedelmi széket. Diszörséget adott melléje s 1661. szeptember 5-én a Libancs-réten,²⁷ Marosvásárhely közelében megválasztatta Apafi Mihályt Erdély fejedelmévé. Szeptember 16-án már Apafi kezében voltak a fejedelmi jelvények és szeptember 17-én a radnóti török táborból kiáltványt bocsátott ki, amelyben tudtára adta mindenkinek, hogy a haza gondját a hatalmas szultán tetszéséből ezentúl ő hivatott viselni.

Ezt a hírt Kemény János Kolozsvár tájékán vette. Bizott abban, hogy Alit a német segítséggel megveri. Montecuccolit azonban sehogy sem tudta rávenni a támadásra.²⁸ A németek e nagy hadvezére a szokott óvatosságával haladt előre, a rossz élelmezést, az útjában talált üres tárházakat, a seregében kitört ragályos betegségeket okolva. Így szeptember 18-án Kemény János serege meg kellett hogy kezdje a visszavonulást. Ali ekkor a Székelyföldre rontott, mert az vonakodott az Apafi hűségére térni. Keménynek az a tehetetlensége, hogy nem tudott a védelmükre jönni, nagyot rontott az ő amúgy is kevésbé

népszerű voltán: úgy, hogy rövid időn belül meghódolt Háromszék, Csik s a rövid hadjárat alatt Apafi annyira megerősödött, hogy Ali a tél beálltával elhagyhatta a sokat szenvedett országot, Apafi védelmére Ibrahim basát hagyván hátra mintegy kétezer lovassal.

Az új fejedelem november 20-ikára Kis-Selykre országgyűlést hirdetett, ragaszkodván hozzá, hogy törvényes formák között is fejedelemmé igtassák. Így lett a kisselyki lutheránus paplak történelmi nevezetességű helylyé,²⁹ Apafi pedig Erdélynek törvényes formák között megválasztott és beigtatott fejedelmévé.

Kemény János természetesen nem egykönnyen nyugodott bele a történtekbe. 1662 január 3-án a német hadakkal ismét elindult vetélytársa ellen, de a rossz időjárás s a hadak lassúsága miatt igen nehezen haladt előre. Apafi Segesvárnál várta be őt és a Kucsuk basa segélyhadaival megerősített seregével január 23-án fogadta el a harcot Nagy-Szöllősnél, hol Kemény János nemcsak a fejedelemséget, de életét is veszítette. Futó hada Magyarországba menekült.

IV.

A körülmények szerencsés összejátszása s a fentebb vázolt zavaros politikai viszonyok emelték tehát az egyszerű erdélyi nemest olyan hatalmas, nagy tekintélyt követelő állásra, amelyre különben érdeme szerint sohasem juthatott volna el, „sem maga, sem más senki nem álmodozván arról, hogy még fejedelemségre választatnék“.³⁰

Apafi fejedelem az egykorúak szerint igen jólelkű ember volt, de hiányával volt egyúttal minden tett-

erőnek és minden férfias akaratnak, úgy, hogy „papnak lett volna alkalmasabb, mint fejedelemnek.“³¹ Abban a körben, ahol született, bizonyára derekasan megállotta volna a helyét, de mikor a sors véletlen játéka kiragadta őt kedvenc könyvei és szokott foglalkozásai közül, a feladat, amelyre elhivatott, felülmulta erejét és tehetségét. Ez volt az ő tragikuma.

Nagyon kedvelte a vadászatot. Ez a szenvedélye felette nagy gyönyörűséget okozott neki. Ezenkívül különös örömét lelte az órák szerkezetének tanulmányozásában. Állítólag egész gyűjteménye volt különféle órákból és sorba rakva őket, órákig gyönyörködött bennük, vagy pedig pepecselt egy-egy különösebb óraszerkezettel. „Egy épen olyan volt, mint bojtos kis kutya, hány legyen az óra, mint kutya ugatta.“³² Tizenennyolc zsebórája volt, köztük mindenféle különlegességek. Így például volt hat bécsi zománcos órája, egy percmutatós órája a családi címerrel, három francia órája, amelyeken naptár is volt stb.³³ Szóval: gyermekes kedvtelései voltak, amelyek igazán nem uralkodói készséget bizonyítanak benne.

Nagy, felelősségteljes állásában nem is tudta volna megállani a helyét, ha nem állott volna mellette erős jellemű, nagy elméjű és kiváló gyakorlati ésszel megáldott felesége: a bátorszívű Bornemisza Anna. Ez a nagyesszű asszony bámulatosan tudta összeegyeztetni magában a hűséges feleséget, a gondos anyát, a kitűnő gazdasszonyt és a nagy látókörű fejedelem-asszonyt. A fejedelem teljesen az ő befolyása alatt állott s mint szeretett hitvesével, megosztotta vele a kormányzás minden gondját. Sőt amikor ezek már

igen terheseknek tündek fel előtte, akkor egyszerűen áttette azokat mind a felesége vállaira s míg ez Telekivel egyetértve intézett el országos küll- és belügyeket, azalatt a „jámbor fejedelem” más mulatságosabb dolgokkal töltötte az időt. Igen jó ember volt, de minden önállóság nélküli, a könnyen hajlítható, ingatag jellemű embereknek abból a fajtájából, akik mindig annak a véleményén vannak, aki legjobban tud a lelkükhöz férközni és aki legjobban tud a kedvük szerint beszélni. Az oly erős és határozott jellemű emberek tehát, mint első tanácsosa Teleki Mihály és felesége Bornemisza Anna, könnyű szerrel uralkodhattak felette.

Nem ugyan az elfogulatlan történetíró, hanem a gyűlölködő kortárs elkeseredése meg is nyilatkozott e helyzet miatt a következő szavakban: „Boldogul uralkodhatik vala Apafi Mihály Erdélyben, sőt máig is fennállana az erdélyi dicsőséges fejedelemség, ha vagy a fejedelemben igaz férfihoz, annál inkább fejedelemhez illendő virtusok lettenek volna, vagy a fejedelemasszony, Bornemisza Anna, magát az ura tisztébe és hivatalába nem elegyítette, vagy az akkori erdélyi nagyméltóságos urak a fejedelem jámborságával nem abutáltak vagy ami mindazoknál veszedelmesebb, az öreg Teleki Mihály Erdélybe soha be ne jöhetett vagy ne is született volna”.³⁴

Ezek a szavak azonban, mint mondtuk, valóban nem az elfogulatlan történetírónak, hanem a gyűlölködő kortársnak a szavai, mert a Bornemisza Anna szellemi fölényének, praktikus észjárásának és okos gondolkodásának az urára gyakorolt jótékony hatása minden kétségen fölülmű.

A természet Bornemisza Anna irányában külsőleg nem volt nagyon adakozó. Szépséggel, bájjal nem ruházta fel őt. „Egészségtelen, száraz asszony vala, nem is gyönyörködék soha a pompás öltözetekben”.³⁵ Ezért sok keserősége volt is a többi sok szép, kevélykedő és pompaszerető főrangú hölgyek miatt, mert minden férfias egyénisége mellett asszony volt ő is, aki veleszületett hiúságát levetközni nem tudta. Folyton betegeskedvén, épen ezért nem igen telt kedve az öltözködésben s így bizony megtörtént az, hogy az erdélyi urak feleségei sokkal nagyobb pompával jelentek meg a fejedelmi udvarnál, mint maga a fejedelemasszony. E miatt aztán gyakran féltékenykedett is a cifrábbnál cifrább öltözetű asszonyokra, sőt ha Csereinek e tekintetben hinnünk lehet: „ha magánál szebb úriasszonyt látott, mindjárt a fejedelmet kezdte tőle féltetni, amelyért gyakran úgy meg is verte a fejedelem, ha mások ki nem vették volna kezéből, talán meg is ölte volna”.³⁶ Csereinek ezeket az utóbbi szavait azonban csak kétkedéssel fogadhatjuk, mert a fennmaradt írásokból s magának a fejedelemasszonynak a leveleiből Bornemisza Anna olyan katonásan erélyes asszony képében áll előttünk, aki a maga akaratának mindenkor érvényt tudott szerezni és nem egykönnyen ijedt meg a maga árnyékától. Tudva ezenfelül még azt is, hogy mennyire uralkodott férjén, szinte lehetetlennek tűnik fel, hogy Apafi annyira megfélemedezett volna magáról, vagy annyira tudott volna menni, hogy bántalmazta volna a feleségét.

Valószínűleg egy ilyen családias jellegű féltékenységi jelenet után határozta el magát egyszer a fejedelemasszony, hogy ő is „cifra köntösökbe” öltözik

s nőies fegyverekkel is kivívja a nőtársai hódolatát. Egy levele maradt ugyanis vissza reánk, amelyet Telekihez intézett s amelyben egy készülő lakodalomról beszélve, sajnálkozásának ad kifejezést a fölött, hogy Telekit attól halaszthatatlan teendői távol tartják. Egyúttal megbízást ad neki, hogy erre az alkalomra vegyen a számára „valami szép smaragdos nyakravalót”.³⁷ Azonkívül arra kéri, menjen el gyermekkori ismerősehez, Forgácsnéhoz azzal a kérelemmel, hogy „szegődnék számomra valami szép gyenge gyémántos láncot, mintegy ötszáz tallér érőt.”³⁸ Sőt még azzal is megbízza, hogy a Cimmermány boltjából „öt sing bársony kelmét” vegyen a számára s kedves asszonyi aprólékossággal azt is meghagyja, hogy „igen szép metszett bársony” legyen, „de afféle bársony virágszín is benne ne legyen, hanem tar legyen; ha meggyaszt nem tanál, zöldet küldgyön s vegyen!”³⁹

Érdekes, mert egyetlen ez a levél az ő hátramaradott írásai között, amelyben női pipere-dolgokkal törődik. Többi leveleiben mind komoly, nagy, országos ügyekkel, a török és német politikával, vallásos és katonai zavargásokkal foglalkozik és gyakran ad hírt Telekinek, „édes bátyám uram”-nak, többszöri betegeskedéséről. Ez a lelkileg oly erős, de testileg meglehetősen gyenge asszony sokat és gyakran betegeskedett s több levelében panaszkodik a rosszülétéről: „bizony dolog, hogy valóban gyenge, beteges állapottal vagyok. Ha egy órában jobbacskán, másban ismét rosszabbul. Hon ehetem, hon nem.”⁴⁰

Az erélyes fejedelemasszony csak egyetlen egy tekintélyt ismert el maga fölött, de ezt minden körül-

mények között és fenntartás nélkül: a nagyhatalmú kancellárt, Teleki Mihályt. Ezt az érzést az urába is belenevelte. Igen jellemző erre nézve az alábbi kis esemény, amely élénk világot vet a Teleki és a fejedelem közt fennállott viszonyra.

Gyulafehérvártt történt egyszer, hogy a fejedelem ötvösének, Bojtosnak a felesége fel akarta kelteni a fejedelemben szunyadó hiúságot: ne tűrje, hogy a kancellár nagyobb hatalommal birjon, mint ő maga a fejedelem. Ezt az egyszerűségében is jellegzetes epizódot Cserei Mihály ekként beszéli el a maga eredeti, naiv modorában.

Mikor a fejedelem egyízben bement a felesége házába, ott találta Bojtosnét, az ötvös feleségét. Megkérdezte tőle, hogy mit csinál az ura? Az ötvösné, — aki mint mindenki, jól tudja, mennyire bosszantja Apafit, ha csak a legkisebb célzást is tesz arra, hogy ő tulajdonképpen csak névleges fejedelem⁴¹ s aki helyette és a nevében uralkodik és kormányoz, az Teleki, — azt felelte, hogy az ötvös most azzá van elfoglalva, hogy Teleki számára az ezüst tálak széleit aranyozza. A fejedelem hirtelen haragra gerjedt és keserűen kikelt Teleki ellen, akinek aranyozott szélű tálai vannak, míg neki, Erdély fejedelemének nincsenek. A fejedelemasszony az ő szokott, nyugodt modorában csillapította: „Édes uram, nekem mi vétkem benne? Én nem tehetek róla,” mire a fejedelem kifakadt: „A te vétked, feleség, mert miattad nem bánhatom úgy Telekivel, amint én akarnám.”⁴²

És tényleg így is volt. A fejedelem, mint a gyengébb jellemű és tehetségű emberek általában, bizonyos leküzdhetetlen ellenszenvet érzett a nálánál sokkal

eszesebb és fölötte szellemi fölényben levő Teleki iránt. Hirtelen haragjában felindulva Teleki ellen, talán megöletni is képes lett volna őt, de felindulása amilyen gyorsan keletkezett, épp oly gyorsan el is párolgott s még a fejedelem járt Teleki után.⁴³ Félt tőle és gyűlölte őt, de tudta, hogy szüksége van rá s hogy nem pótolhatná őt senkivel. Sokszor próbáltak e tekintetben a hiúságára hatni és unszolták reá, hogy függetlenítse magát a Teleki hatása alól, — mindhiába, a fejedelemnek minden fontosabb dologra csak egy válasza volt: „Lássa az úr, Teleki uram, amint ő kegyelmének teccik, úgy menjen véghez a dolog.”⁴⁴

Tudta ezt jól Teleki s érezte és éreztette is hatalmát. Bornemisza Anna volt az ő legodaadóbb híve, aki azt a gondolatot, hogy Teleki nélkül semmit se tegyenek, urába is beleoltotta: „... de megmondtam: Kegd nélkül már bizony nem cselekszünk, ő kegyelme is úgy akarja.”⁴⁵ A fejedelemasszony meg volt győződve arról és ebben a hitében semmi meg nem ingathatta, hogy Teleki mindent a legjobban intéz el és mindent csakis a fejedelmi pár hasznára tesz.⁴⁶ Bizalommal kérte ki mindenben az ő tanácsát s magát és dolgait felelősség nélkül rábízta az ő „bölc prudentiájára, elhívén tökéletesen: hasznunkra inkább, mint kárunkra igyekszik.”⁴⁷

Teleki Mihály alakját annyira befeketítették a korabeli írók, mint Cserei Mihály és báró Apor Péter, hogy az ő sok gyűlölettel elsötétített alakját nem is tudjuk a maga valójában elképzelni. Annyi tény, hogy a nagyeszű kancellár igen erőszakos, sokszor kegyetlen ember volt, aki céljainak elérésére semmiféle esz-

közt nem talált túlságosan kegyetlennek. Hatalmas, erős egyéniség volt, akinek nagy államférfiúi bölcsességét elvitatni nem lehet. Nem kell elfelejtenünk, hogy a legzavarosabb időben állott az államügyek élén és folytonos harcot kellett vívnia a hatalmaskodó urakkal, akik előkelőbb, büszkébb családok sarjai voltak mint ő és nem szívesen hajoltak meg előtte, a fejedelem legelső embere előtt.

Bornemisza Anna szintén teljesen a Teleki hatása alatt állott, akihez azonkívül, hogy meghajlott esze és tudása előtt, rokoni kötelek is fűzték. Mint leveleiből kitűnik, nem történt semmi olyan mozzanat az életében, melyről Telekit ne értesítette volna. Országos érdekű dolgokról, a várak őrségeinek ellátásáról, ennek sokszor nem elsőrangú volta miatt a katonák zavargásáról, a portáról jött hírekről, az adóbehajtásról épen úgy, mint a családja és a saját maga egészségi állapotáról, gyermekei fejlődéséről, — mindenről csak Telekivel tárgyalt. Ha valami fontos dologról kellett intézkednie, sürgősen hívta Telekit: „Jűjjon el minél hamarább, mivel egyéb dolgaink is volnának, melyeket Kegddel akarnánk közleni.”⁴⁸ Úgy látszik, sokszor volt szükség az ő okos gondolkozására, amikor „jelenléte is igen-igen kívántatnék.”⁴⁹ Hogy valószínűleg nemcsak fontos államügyekben, hanem aprócseprő családi dolgokban is szívesen vette a Teleki tanácsát, az kilátszik abból a tréfás színezetű, igazi rokoni bizalmatossággal írt leveléből, amelyben a fejedelemasszony így fenyegeti meg Telekit: „Uram ő kegyelme hagyá, írjam meg, hogy Kegd nem jött, az nádpálcával nem szánná jól megverni Kegdet.”⁵⁰

Nyilván csak valami kisebb jelentőségű dologról lehetett szó ebben a levélben, mert fontos ügyben Apafi egyáltalában mitsem intézkedett volna nélküle. Ilyenkor ugyanis nagyobb nyomaték okából ő maga oda írta a felesége hívó levelére, hogy: „... Mindazonáltal addig én választ nem tések, hanem elvárom Kegdet.”⁵¹

V.

A Cserei jámbor Apafiját, aki jobban szeretett poharazni, mint országra szóló komoly dolgok felett tárgyalni s aki szívesebben vizsgálta órái szerkezetét, mint a fejedelmi ügyeket: az újkori történetírók ellenkezőleg erőslelkű, határozott jellemű férfi képében igyekeznek elének állítani, aki abban a chaoszerűen zűrzavaros korban, amelyben élt, emberi lehetőség szerint megfelelt a feladatának és akin nem rajta múlt, hogy a háborgó tengernek, mely akkor Magyarország-szerte viharzott, ő nem tudott csendet parancsolni.

Mindent összevetve, Apafi épen annyira gyenge jellemű férfi nem lehetett, mint amilyennek őt Cserei festi. Viszont azonban a hibáit sem lehet egyedül csak korának és tanácsosainak fölróni és őt mártírnak föltüntetni, akit, „mint egy Zápolyát, oly divatos volt eddig csak árnyoldalairól rajzolni.”⁵²

Az akkori történetírók objektivitása nem áll minden kritikán fölül. Elfogultság, személyes ellenszenv vagy épen gyűlölet iratta velük a jellemzéseket. Nem adhatunk tehát sok hitelt nekik, de a sok homályból mégis csak kihámozhatjuk a valóságot s magunk elé állíthatjuk Apafinak igazi alakját is. Eszerint Apafi

semmivel sem volt rosszabb kortársainál. Alapjában nagyon jószívű és szelid lelkű, de teljesen ingatag és határozatlan jellemű egyéniség volt ő, akire a hozzá közelállók és hozzáértők óriási befolyást gyakorolhattak.

Hazáját lángoló szeretettel szerette és valóban nem rajta múlt, hogy Erdélyt a mindinkább fenyegető módon növekvő török befolyástól nem tudta megvédeni. Az akkori válságos helyzet nála sokkal erősebb és hatalmasabb jellemeket is nagy próbára tett volna. Nem szabad azonban a másik túlságba sem esnünk és egészen téves utakon járnánk, ha az egész kérdést — mint némelyek teszik — egyszerűen azzal intéznők el, hogy: „minden baja az volt, hogy mikor trónra lépett, nem tartozott a hon főbbjei közé s hogy fejedelmeink között leghosszasabban s legválságosabb időben uralkodott.”⁵³

Apafinak tagadhatatlanul sok rossz tulajdonságai között a legrosszabb: — a bor mértéktelen szeretete volt. Ha ivott — és igen gyakran és sokat ivott, — a bor úgyszólván kivetkőztette őt a valódi természetéből és főleg azzal a hatással volt reá, hogy kegyetlenné tette őt.

Tanácsosai, akik ismerték ezt a természetét, gyakran vissza is éltek vele és ittas állapotát elégszer föl is használták saját legönzőbb céljaik elérésére. A bor hatása alatt ugyanis különösen mindenre rá lehetett venni Apafit. Ilyenkor nem tudta, mit csinál és aláírását adta akármire, akármilyen kegyetlenségre is, amire kérték, — csak tetszetős formában tették légyen ezt. Az ital az ugyan alapjában szelid természetű, de egyébként még józan állapotában is hirtelen haragú Apafit egyszerre kegyetlen zsarnokká

változtatta s ebben az állapotában véghezvitt tettein természetesen már mitsem változtathatott az a szintén jellemző természete, hogy mihelyt a haragja vagy az ittassága elpárolgott, nyomban megbánta kegyetlen tettét és szerette volna meg nem történné tenni azt. Ime, így jellemezték őt abban az időben:

„Másképpen hirtelen vala az haragja.
Akkor megölelni mást nem szánta volna.
De megint haragja hamar múlik vala.
Nyilván volt mindennél az nagy jámborsága.“⁵⁴

Az ital e túlságos szeretetéért nem lehet erősen megróni Apafit. Az ivás az akkori időben nem ment elítélendő szenvedélyszámba, hiszen Európaszerte divatozott a „poharazás“. Ebben mitsem különbözött tehát a kortársaitól, akik az ő sok ivásában nemcsak hogy semmi megbotránkozni valót nem találtak, de sőt ellenkezőleg az egykorúak úgyszólván elismeréssel szólnak arról a tehetségéről, hogy mennyire bírta az italt. „Egy veder bort“ is megivott, „mégis részeg nem volt személyében soha“⁵⁵ — írja róla egyik egykorú forrás.

Ha azonban az Apafi ilyen gyakori poharazása az ő saját korának fölfogása szerint nem volt is elítélendő káros szenvedélye: a történelem ítélőszéke nem mentheti föl őt oly könnyen e vád alól és semmiképen sem találhat elismerésre méltót abban, hogy, mint ugyanaz a forrás mondja: „nem láttatott bortól megtántorodása“, mert ittas állapotában igen sok olyan szerencsétlen cselekedetre is rávitték, amelyek közül nem egy az ország sorsára is szomorú kihatással volt.

E cselekedetei közt a legigazságtalanabbak és legrettenetesebbek egyike a gőgös, de igaz magyar Bánfi Dénes törvénytelen kivégeztetése volt, amelyért a történelem méltán megbélyegzi őt. Részletesebben kell foglalkoznunk tárgyunk szempontjából ezzel a tragikus eseménnyel, mert értékes adatot szolgáltat arra, hogy Bornemisza Annának minden jogtalanság ellen föllázadó szívjóságát és nemes lelkét ebből az eseményből is megismerhessük.

A török a Kemény melletti beavatkozás érdekében fegyvert fogott a német ellen és hatalmas sereggel jött be Magyarországra. Célja nem kisebb volt, mint Bécszet elfoglalni és ez által a Habsburg-uralmat végleg megtörni. Az Apafi segítségére küldött Kucsuk basának hosszas, nehéz küzdelmek után sikerült Kolozsvárt bevennie s a várak sorban mind behódoltak előtte. A török sereg másik része diadalmasan haladt a Habsburgok fővárosa felé, amikor az egész nagy terv egy ponton megbukott: Montecuccoli 1664 aug. 1-én Szt.-Gotthárdnál fényes győzelmet aratott a török felett.

Amilyen határtalan volt a döntő győzelem feletti öröm, épen olyan érthetetlen volt az ezt követő szégyenletes vasvári béke, melyet a két magyar haza tudta és beleegyezése nélkül kötöttek meg s amely török kézen hagyta „Erdély kulcsát“: Váradot és az Apafi által elfoglalt Érsekújvárt. A császár- király azonban e békében elismerte Erdély függetlenségét és Apafi fejedelemségét.

A béke korszaka azonban ezzel korántsem köszöntött be. A vasvári béke folytán országszerte támadt nagy fölháborodás és ingerültség végül is nyílt

lázadásban tört ki, mely a Wesselényi-féle szövetség néven ismeretes. Ennek részletei azonban nem tartozván tárgyunkhoz, elég lesz csak a következményeket kísérnünk figyelemmel, amelyek közvetlen okai voltak a Bánfi Dénes szomorú végének.

A Wesselényi-féle szövetséget Apafi is támogatta s így a következmények alól nem vonhatta ki magát. Zrinyiek lefejeztetése, Rottal gróf vértörvényszéke s főleg a protestánsok kegyetlen üldözése: ezek voltak a végakkordjai e rossz véget ért felkelésnek. Senki nem érezhette Magyarországon biztonságban magát: akire a gyanúnak csak árnyéka eshetett is, veszve volt. Aki csak tehette tehát, a testvérhazába, Erdélybe menekült.

Lipót császár Apafitól a menekültek kiadatását követelte. Ezt az erdélyiek egy része határozottan megtagadni akarta, a másik rész ellenben azon az állásponton volt, hogy ki kell őket a császárnak szolgáltatni. E miatt az erdélyi urak közt nagy viszály tört ki.

Az egyik párt feje Teleki Mihály, a másiké Bánfi Dénes volt. Az ellentétek mind jobban kiélesedtek s igen viharos jelenetek játszódtak le a gyulafehérvári és a radnóti országgyűlésen, hol az ellenkező véleménynyel bíró urak néhányszor keményen összeszólkodtak. Béli Pál, Teleki Mihály és maga a fejedelemasszony is, ki magyarországi születésű volt s mint ilyen, nagyon is szíven viselte a menekültek sorsát, az értük való fegyverfogás mellett kardoskodtak, míg Bánfi Dénes, aki németpárti volt, hevesen ellenezte ezt, sőt a menekültek kiadását javasolta.

E viszályban hatalmas ellenfele volt Telekinek Bánfi, aki egészen más politikai fölfogású egyéniség volt, mint Teleki. Az ő meggyőződése az volt, hogy a török főnhatóság helyett sokkal nagyobb előnyökkel járna, ha hazájukat a német főnhatóság alá helyeznék. Ez a különböző politikai pártállásuk éles ellentétbe sodorta őket egymással és az ebből támadt ellenszenvet a személyes térre is átvitték. Bánfi Dénesnek, — mivel felesége, Bornemisza Káta a fejedelemasszony testvére volt — szintén megvolt a nagy befolyása a fejedelmi pártra. Teleki tehát, aki a német pártfogást föltétlen romlásnak tartotta, tüzzel-vassal dolgozott Bánfi ellen s hogy hatalmától, befolyásától megfosssa, egyúttal életétől is meg kellett fosztania őt.

Bánfi maga a világ előtt nem örvendezett nagy rokonszenvnek, mert gögös, erőszakos, hatalmaskodó nagyúr volt. Ha személyes érdekeiről volt szó, nem volt előtte lehetetlenség. Akaratát, ha kellett, erőszakkal, meg nem engedett eszközökkel is keresztülvitte. E miatt nagy volt ellenségeinek tábora.

Mindezt tudva, Teleki ligát tervezett ellene, melyet Bánfi ellenségeivel alá akart iratni. Ürügy és sok, talán nem is alaptalan ok volt reá elég. Alkalmat szolgáltatott a vádakra bőven a Bánfi mérhetetlen erőszakoskodása, amelynek több esetben jelét adta. Így például Szentpáli Ignácné házát minden jog és törvény ellenére leromboltatta, azt állítván, hogy az a ház a felesége révén őt illetné.⁵⁰ A neki ellenszegülőket egyszerűen lezáratta, mint Biharmegye követével tette. Csáki Lászlót, a hatalmas főurat, aki az ő bonczidai erdejében vadászott, foglyúl vitte

udvarába.⁵⁷ A Zólyomi javaiból kapott Gyalu visszaadását a rendek határozott parancsa ellenére megtagadta; — egyszóval úgy viselkedett, mint aki maga fölött akaratot és tekintélyt el nem ismer.

Az így garázdálkodó főúr ellen nőttön-nőtt a gyűlölet. Nem volt tehát nehéz Telekinek, hogy különösen Csákiival és Beldivel a ligát aláírassa, aminek láttára a többi urak is aláírták azt.

Cserei említi, hogy Beldi az elsőségért folytatott küzdelem mellett azért is halálos ellensége volt Bánfinak, mert az utóbbi, aki „nagy nyájos ember lévén s a szép asszonyokat nem gyűlölván”,⁵⁸ Beldi Pálnét egy fejedelmi bálon állítólag megcsókolta. Beldi ezt sohasem tudta neki megbocsátani s Cserei szerint ez lett volna a legfőbb ok, amiért Beldi kész eszköz volt Bánfi ellenében a Teleki kezében. A féltékenységtől is táplált ez a gyűlölet, egy ízben majdnem nyílt kitörésre is vezetett a két főúr között. Nagy poharazás, mulatozás folyt ugyanis egyszer Apafi asztalánál. A bortól fölhevült férfiak között már majdnem tettelegességre került a sor. Ekkor történt állítólag, hogy Bánfi azt mondta Beldinek: „Vigyázz, Beldi, mert általesünk egymáson!” — mire Beldi azt felelte neki: „Hidd el Dénes, nehéz székely vagyok, ha felülelhetem rád, megnyomlak úgy, hogy többször föl nem emeled a fejedet”. Mire a fejedelem közbeszólt: „Mit bolondoskodtok, igyatok inkább, inter pocula non sunt seria.”⁵⁹

Teleki a Bánfi-ellen élő ezt a gyűlöletet tudatosan szította, sőt a fejedelmet is Bánfi ellen igyekezett hangolni, azt súgván be róla, hogy a német segítségével a fejedelmi széket akarja elnyerni. Ezt pedig

Apafival könnyű volt elhitetni, mert „ő életét sem féltette úgy, mint a fejedelemséget.”⁶⁰

Teleki azt is megpróbálta, bár sikertelenül, hogy hátha Bornemisza Annában is ellenszenvet kelthetne a sógora (Bánfi) iránt, úgy tüntetve föl magát, mint a fejedelmi pár érdekeinek féltékeny őrzőjét, aki óva inti őket a Bánfi Dénes ellenük irányuló törekvéseitől. Ezt okoskodhatjuk legalább ki abból a levélből, amelyben a fejedelemasszony a következőket írja Telekinek: „Az mi az Bánfi uram ő kegyelme dolga fölől való Kegd írását illeti, uramat ő kegyelmét megkérdvén, még eddig ő kegyelme azt mondgya, hogy semmi sem volt az dologban, noha másfelé sollicitálták.”⁶¹ A Bornemisza Anna egyenes lelkét tehát nem lehetett Telekinek sem oly könnyen megtevéstetnie. Annál könnyebb dolga volt ellenben Apafinál, mert a gyöngye lelkű fejedelem könnyen hitelt adott a besugásoknak, mikor fejedelmi székét inogni érezte.

Igy előkészítve az utat Bánfi elvesztésére, Teleki megalakította a ligát, összeállította a fentebb már említett vádpontokat és aláíratta azokat Beldi Pállal, Csáki Lászlóval, Haller Jánossal és még többekkel. Hátra volt még azonban az, hogy a fejedelem aláírja az elfogatási parancsot.

Nagyon nehéz volt ezt keresztülvinni, lévén az egész eljárás törvényellenes, mert hiszen nemes embert a törvény értelmében nem volt szabad elfogni, „míg citatus et iuridice convictus nem volna.”⁶²

A fejedelem erősen ellene volt már hangolva Bánfinak. Annyira, hogy már maga Bornemisza Anna is aggódva jegyzi meg egy helyen a Bánfiról szállongó

elhíresztelt rágalomról, hogy „itt már cirkálnak holmírók az emberek”.⁶³ Hogy azonban maga Bornemisza Anna ezeknek a híreszteléseknek semmi hitelt nem adott, az nyilván látszik egyik leveléből, amelyben azt mondja: „A Bánfi uramnak a fejedelemsége, ez is csak ahhoz való, hogy idegenkedjenek az emberek.” Az ő józan gondolkozása tehát egy percig sem hitt ezeknek a híreknek és annyi bizonyos, hogy az ő tudtával Apafi soha sem írta volna alá Bánfi ellen az elfogatási parancsot. Cserei szerint épen azért, hogy ezt meg ne akadályozhassa, — mivel tudták, hogy a „fejedelemszöny odahajtván könnyen az urát, ahová akarta,⁶⁴ — a fejedelmet valamelyes dolog miatt annyira fölingerelték a felesége ellen, hogy Bornemisza Anna „napokig még a házába sem mert a fejedelemnek menni.”⁶⁵

A fejedelmi pár közt fölidézett ezt a széthúzást használta föl aztán Teleki arra, hogy Apafival ittas állapotában aláíratta a végzetes okmányt és Bánfi Dénest, a hatalmas, büszke urat — hadra keltve ellene az egész székelységet — foglyúl ejtették és Bethlenben rabúl tartották.

A fejevári országgyűlés az ellene összeállított 32 vádpontot elküldte a fogoly főúrnak. Azoknak lényege körülbelül az volt, hogy „nagy fastussal viselte magát, privatus emberhez nem illő splendorral járt, a fejedelmet, országot nem becsülte, sőt szidta, mocskolta, a nemes embereken sok potenciákat cselekedett.”⁶⁶

Bánfi hiába védte magát e vádak ellen, — az ítéletet már eleve elhatározták és meg is hozták ellene: Bánfit e vádakban bűnösnek találván, fej- és jószág-

vesztésre ítélték s az ítéletet nyomban végre is hajtották rajta. Az már az ítélet végrehajtásával megbízott Csáki László különös kegyetlensége volt, hogy éjnek idején, alvó felesége mellől keltette föl a rab főurat. Bornemisza Kata fölébredve és megtudva a rettenetes valót, ájultan esett vissza ágyába, — és ez alatt a vár udvarában egy cigány hóhér fejét vette a büszke Bánfinak.⁶⁷

Míg mindezek lefolytak, közben a fejedelemszöny valahogyan tudomást szerzett Apafi ítéletéről. Nem törődve a köztük fönnálló roszt viszonyonnyal, térdre esve könyörgött a fejedelemnek, hogy vonja vissza határozatát és adjon kegyelmet sógorának. Nem a fejedelemszöny könyörgésén és nem is Apafin múlt, hogy a rettenetes tettet idejében meg nem akadályozhatták. A fejedelem ugyanis — hiszen tudjuk, milyen könnyen hajlítható ember volt, — feleségének e könyörgésére azonnal kegyelmet adott Bánfinak s a kegyelmet adó levéllel Bornemisza Anna lóhalálában nyargaltatta étkefogóját Bethlenbe, — de már későn érkezett. Éjjel lévén, a várkapu be volt zárva s míg a küldönc a bebocsáttatást várta, az alatt már porba hullott a gögös nagyúr feje. Így lett vége Bánfi Dénesnek és „így ronták meg a nemesi szép szabadságot.”⁶⁸

Ez a végzetes tett, a mindenesetre elhamarkodott, törvénytelen ítélet és az egész esemény lefolyása, — ha hinnünk lehet Cserei előadásának, — nagyon rossz színben tünteti föl Apafi Mihályt. Egy fejedelem, akivel borközi állapotában azt tétetik tanácsosai, ami épen nekik tetszik s aki kijózanodva, akaratát s határozatát feleségének egy szavára azonnal meg-

változtatja, semmi esetre sem rokonszenves egyéniség. De, amidőn hangsúlyozottan ismétljük, hogy a személyes ellenszenvtől izzó Csereinek ezt a történetét csak fönttartással közöljük, az mindenesetre jellemző módon kiviláglik belőle, hogy mily hatalmas befolyást tudott gyakorolni a gyöngé fejedelemre a felesége, Bornemisza Anna: amin sokan heteken keresztül fáradoztak, azt ő egy perc alatt keresztül volt képes húzatni Apafival.

VI.

Az erdélyi fejedelemség csak árnyéka volt ebben az időben már önmagának. II. Rákóczi György szerencsétlen vállalata folytán abból a magasságból, amelyen addig volt, hihetetlen mélységbe zuhant alá. A török folytonos betörései, borzalmas pusztításai, a tatárok kegyetlenségei, a rabláncra fűzött emberek ezreinek elhurcolása a hazából, a folytonosan nagyobbodó sarcok és adók, amiket a porta könyörtelenül behajtott, végkép kimerítették Erdélyt és Apafi Mihály nem volt arra termett ember, hogy visszaállítsa a régi ragyogó, fényes, hatalmas Erdélyt. Azt a méltóságot, amelyet Bocskai, Bethlen és I. Rákóczi György oly magasztosan viseltek, Apafi nem volt alkalmas kellően betölteni.

A fejedelmi udvarnak sok gondterhes napot okozott a törökkel való viszony fönttartása. A roppant nagy adók, amiket a török követelt, az ország óriási anyagi veszteségei, a jövedelem hiánya, a rendezetlen, zavaros politikai viszonyok a fejedelmi párnak igen nehéz helyzetet teremtettek. A félhold mitsem törődött ezekkel a nehéz körülményekkel: az adót könyör-

telenül fölhajtatta s a sokat sanyargatott Erdély akárhonnan is, de mindig előteremtette a kívánt összeget, mert tudta, hogy feje fölött Damokles kardjaként lebeg a fenyegető rém, hogy a török újra betör és ha szépszerivel nem adják meg, akkor erőszakkal szedi föl a sarcot. Mindenki folytonos aggodalomban élt s a portáról jövő jó vagy rossz hírek szerint néztek bizalommal vagy rettegéssel a jövőbe.

A török fővezérhez küldött követek az udvart és — ami igen érdekes és bizonyítja azt az állításunkat, hogy ha nem is többnek, de mindenesetre egyenlő hatalmúnak tartották a fejedelemasszonyt a férjével: — külön Bornemisza Annát állandóan értesítették a fényes porta hangulatáról. Így egy ízben Sárosi János követ tudósítván a fejedelemasszonyt a küldetésének lefolyásáról, boldogan jegyzi meg, hogy: „Istennek neve áldassék érette, Nagyságodnak dolgai ezen a portán még eddig jól folynak. Az pénzt, miben meg-egyeztünk, bevették.”⁶⁹

Szünet nélkül rettegni kellett attól, hogy a nehezen összeszedett adóval a porta nem lesz megelégedve s az utolsó pillanatban még többet követel. Ezért fontos érdek volt, hogy annak, aki a fővezérrel „benecontentus,”⁷⁰ ajándékkal kedveskedjenek, hogy őt jóakarójává tegyék Apafinak. Kupákkal, arany és ezüst serlegekkel és egyebekkel kedveskedtek a befolyásosabb török uraknak s azt is állandó izgalommal lesték, hogy azok milyen kedvvel fogadják a nekik küldött drága ajándékokat. Mindig nagy gondal ügyeltek arra, hogy a kívánt összeget előteremtsék és idejében elküldjék a portára.

Az adót vivő követek természetesen a fejedelmi udvar kipróbált hívei voltak, akiknek egyszersmind bizalmas utasításaik voltak arra nézve, hogy a porta Erdély iránti hangulatát kikémleljék. A már említett Sárosi János is ilyen bizalmas emberük volt, aki egy alkalommal figyelmezteti is Bornemisza Annát: „Teleki uram is . . . jól elkezdett dolgában hátraálló ne legyen, hogy a fényes portán levő szép tekinteti fenn maradjon.”⁷¹ Magának Bornemisza Annának folyton csak arra irányult minden törekvése, egész életén keresztül szívvel-lélekkel mind azon volt és ami befolyással bírt, azt mind arra használta, hogy a törökkel való jó viszony meg ne szakadjon. „Nekünk arra kell inkább vigyázni s csak az portának keressük kedvét Isten után”⁷² — írja ő maga egyik levelében Telekihez.

De a porta kedvét találni nehéz dolog volt. A török fővezér sokszor látszólag kicsiny ok miatt hallatlan méregbe jött és ilyenkor nehéz volt a haragvó portát kiengesztelni. Jellemző ilyen eset a következő. Egyszer Naláczi, — aki legtöbbször járt követként a török udvarnál, — hibásan tájékoztathatta a fejedelmet bizonyos negyven falu ügyében, amelyre a porta is igényt tartott s amelyről Naláczi állítása szerint lemondott Erdély javára. Vagy pedig lehet, hogy a porta megbánta az engedékenységet és deftert küldetett, amelyben a negyven falu a magáénak követelte. Úgy látszik, hogy a deftert hozó török gyilkosságnak esett áldozatúl. Ki volt a bűnös?, azt nem lehet tudni. A je-neiek — akiket Bornemisza Anna méltó felháborodásában „hamisfiak”-nak nevez — Apafi ellen vádaskodtak: azt állították, hogy ő vágatta le a törököt.

A fejedelem a maga igazolására Balót küldte követ-ségbe — aki szintén többször járt ily minőségben a portán, — de az ő követsége nem járt eredménnyel. A fővezér annyira felindult Erdély ellen, hogy nagy haragjában azzal a válaszzal bocsátotta el a követet, hogy ha nem mond le űra a negyven faluról és nem engedi, hogy azok a töröknek hódoljanak: „felfordítja az nagyokat s kicsindd s alacsonná teszi.”⁷³ E tudósításra a fejedelemasszony, ki aggódva leste a fejleményeket, félve jegyzi meg: „bizony félek nagyobb búsulástól.”⁷⁴

A fejedelemasszony a mellett, hogy az ilyen izgalmas napokban mindig ő öntött lelket a gyöngye fejedelembe, személyesen is és pedig anyagilag is mindig kivette a részét a gondok nehézségeiből. Ő maga is kész volt minden saját magát is érintő anyagi áldozat meghozatalára, csak hogy a haragvó portát kiengesztelje.

Az ő egész egyéniségét jellemző határozottsággal ad ennek a készségének kifejezést abban a levelében, amelyben így ír: „. . . elhiszem, sok adóm nélkül el nem leszen, de csak az haza s magunk is marad-hassunk, az ezüst marhákat is felteretem s oda-adom.”⁷⁴ Egyéb leveleiből is kiolvashatjuk, hogy mennyi gondot okozott neki az adó pontos behajtása és elküldése s bizony többször megtörtént, hogy amidőn nem tudták az egész összeget előállítani, ilyenkor kölcsönként pénzből egészítette ki az adót.⁷⁵

Az ország pénztára ugyanis a legtöbb esetben üres volt, vagy ha ez épen szószerint nem volt is így, az bizonyos, hogy az ország költségét a jövedelem legtöbbször sehogysem fedezte.

Amint a fejedelemasszony leveleiből értesülünk, különösen a végvárok tisztjeivel volt sok baj, akiket nem tudtak pontosan fizetni s e miatt sok zavargás keletkezvén, volt gondja elég a fejedelemasszonynak, hogy honnan teremtsen elő a részükre szükséges összeget, zavargásuk lecsillapítása végett.

Főleg a huszti várral volt sok baj s a fejedelemasszony „az huszti fogvatkozásokról”⁷⁶ sokat panaszkodik Telekinek. Ennek a várnak élelmiszerekkel való ellátása felette sok gondot okozott neki. Ő, a fejedelemasszony kellett hogy rendelkezék az iránt, hogy a buzát elcsépelessék s a várbeliek szükségleteire fordítsák. Meghagyta a számtartónak, hogy az elcsépeelt gabonát e célra szállíttassa fel a várba. Akármennyi köből buzát szállíttatott azonban be oda, az sohasem volt elég. Feleletre vonni azonban ezért senkit sem lehetett, mert a huszti várban a fejedelemasszony rokona, Weér György volt megbizva az élelmiszerek kezelésével és őt nem vonhatták felelősségre, mert Bornemisza Anna úgy gondolkozott, hogy: „emberséges emberekkel olyan dolga felől nem kocódunk; ő kegyelme nem számadó szolgál.”⁷⁷ „Az huszti állapotok”⁷⁸ azonban ily körülmények közt hovatovább rosszabbodtak s Hedry a vár kapitánya már sürgette is a fejedelemasszonyt, hogy küldjön valakit, aki a lehetetlen állapotokon segítsen, mert semmi jövedelmet nem tud beszélni: — „sok restantia van kinn nemes embereknél, ott valóknál még Batizi idejéből, még sem akarnak fizetni, ha azt fel nem szedik, félt az praesidium.”⁷⁹ Amikor aztán már annyira mentek a dolgok, hogy azok elintézése már a Bornemisza Anna nagy erejét is felülmúlta, akkor a végén a

fejedelemasszony Telekihez utasította a hozzá-folyamodókat: forduljanak Telekihez és intézkedjék ő a dologban. Így, amikor a husztiak „a már ledülő-félben lévő, romladozott kőfal”⁸⁰ felépítésére kértek engedélyt, Bornemisza Anna azzal a meghagyással engedi át a rendelkezés jogát Telekinek, hogy feltétlenül ki kell javíttatni a nevezetes várat, — „dacára, hogy jövedelmét eddig sem igen vettem.”⁸¹ De hát kire is bízhatta volna mindezeket az ügyeket, ha nem arra, aki a leghatalmasabb ember volt, aki parancsainak érvényt tudott szerezni: Telekire, aki maga írja a fejedelemasszonynak: „Isten látja az én lelkemet, én mindeneket Nagyságod javára kívánok cselekednem.”⁸²

A só, ami pedig fő jövedelmi forrás volt, alig jövedelmezett. Akkor sem volt ugyanis ritka eset, hogy némelyek a nemzet s a köz érdekével nem törődve, önző vagyonszerzésre használták fel a legszomorúbb, a legváltóságosabb időket. Mint Bornemisza Anna kamarásispánja jelentette neki: nemes urak az erdélyi sót „restantiára”, hitelben vették meg s akkor elébe mentek a sóért készpénzzel jövő szekereknek és a saját maguk által hitelre megvett sót nekik jó drágán eladták.⁸³ Így fosztották meg az országot a legfőbb jövedelmi forrásától, mert ekként megakadályozták a só közvetlen elárúsítását, ami által az ország tetemes készpénz jövedelemhez jutott volna. Az ilyen nemes emberek a nemesi kiváltságaikkal éltek vissza, mert velük nem lehetett egykönnyen elbánni. E miatt indítványozza a fejedelemasszony az egyik levelében Telekinek: „talán nem ártana oly levelet íratni uram ő kegyelme neve alatt”, hogy ha valaki a határozott rendelet

ellenére hitelbe vett sóval az ország területén kívül kereskedne, „toties, quoties büntetésben essék.”⁸⁴ Hiában volt azonban e tárgyban egy darabig Bornemisza Anna minden üdvös igyekezete. A visszaélések csak folytak tovább a sóval. Végre azonban, amikor már sokan úgy is cselekedtek, mint Rákócziné Báthori Zsófia, aki ecsedi tisztartójával egyszerűen lefoglaltatta a létai só-rakományt, akkor végül a fejedelemszony Fráter István tanácsára rendeletet adott ki, hogy mintegy 3—4 hétig senki se szállíttathasson ki sót az ország területéről s akinek só kell, az jöjjön be érte.⁸⁵

A folytonos hadakozás s a hadaknak nagy gondot adó élmezése még jobban megnehezítette az ország zilált pénzügyi helyzetét. Különösen nehéz volt a helyzet rossz termés idején, mint 1681-ben, amikor Bornemisza Anna bevallása szerint sem Fejérvárott, sem Vinczen, sem Déván búza egy szem sem volt, úgy, hogy az országban és a hadban levőknek búzaszükségletét a balázsfalvi és a radnóthi uradalomból kellett fedezni. Ezek sem lévén azonban kifogyhatatlan kincsesbányák, a végletekig ezek az uradalmak sem győzték s a kővári szükségletek céljaira Szamosújvárról a hadak részére rendelt búzának egy részét kellett elküldeni, azzal a hozzátevéssel, hogy többet aratásig semmi körülmények között sem küldhetnek.⁸⁶ Hasonlóképen egy ízben Fráter Istvánhoz is azt kellett írnia a fejedelemszonymnak, hogy ne nagyon bízzék abban, hogy a fejedelmi udvartól nagyobb pénzüsszeget kaphat; a vár fentartására, mert a magyarországi hadakozás nagyon kimerítette az ország kincstárát.

Az illetékes közegek gondatlansága folytán a katonaság fizetése is megakadt. Többször panaszkodik a fejedelemszony, hogy dacára, hogy az elmaradt hópénzek kifizetésére rendeletet adott ki, „a hitván kamaraispán” könnyelműsége a fizetés nélkül maradt katonák zúgolódását vonta maga után. Többször ír is a várkapitányoknak, hogy csendesítsék a katonákat addig, míg oly helyzetekben lesz, hogy követelményeiknek eleget tehet.⁸⁷

Nem csoda, ha Bornemisza Anna, türelmét veszítve már e rendezetlen viszonyok felett, elkeseredve kiált fel egyik írásában: „A gyalogok állapotjáról való panasszal, édes bátyám uram, már szintén teli vagyunk.”⁸⁸ Abban is igaza van, hogy az ilyen nehéz időben minden igaz magyarnak össze kellett volna fognia és nem a maguk személyes érdekeit keresni, hanem mindent tūrni és mindenkép arra törekedni kellett volna, hogy „ezekben a háborus állapotokban ne zenebonáskodgyanak.”⁸⁹

VIII.

Mindezeknek a nagy köz-terheknek az intézése közt óriási gondokat okozott Bornemisza Annának a nagyon sokat felemésztő udvartartás is, amely önként értethetően vele járt a fejedelmi méltósággal.

Az udvartartás rengeteg kiadásainak fedezésére nagy jövedelmű uradalmak, hatalmas fiscalis jóságok állottak rendelkezésre. Ezek fölött a terjedelmes fejedelmi javak fölött a kormányzás, a dolgok intézésének feladatai mind a Bornemisza Anna vállaira nehezedtek. Ő intézte magának a fejedelmi udvartartásnak összes ügyeit is, úgy hogy még a cselédség számát

és fizetését is ő határozta meg és ő rendelkezett a felől is, hogy mit kell bevásárolni és mit kell eladni.⁹⁰ De valóban kitűnő gazdasszony volt is aztán Bornemisza Anna, aki mint Erdély fejedelemasszonya is, épen olyan lelkiismeretesen átnézte az évi számadásokat, mint egykor régen, ebesfalvi gazdasszony-sága idejében.

A fejedelmi udvartartás rendkívüli figyelmet igénylő intézése és rendbentartása Bornemisza Anna kiváló gazdasszonyi érzékét dicséri. A gazdasági viszonyokról az ő rendkívüli pontossággal jegyzett Gazdasági Naplóí nyújtanak felvilágosítást. Apafi uralkodásának első zavaros éveiről nem maradtak ránk ilyen feljegyzések, 1667-től kezdve azonban ezek a rendszeres feljegyzések tanúskodnak a fejedelemasszony gazdasszonyi nagy erényeiről. Ha elgondoljuk, hogy a háborus évek s a bonyolult belpolitikai helyzet mennyire rendezetlenné tették a gazdasági viszonyokat, akkor értékelni tudjuk azt a kitartó, fáradhatatlan munkát, amit a fejedelemasszony e téren is végzett.

Az udvarnép eltartását tulajdonképpen a fiscalis jószágok jövedelméből kellett fedezni. Az első évek rendezetlen gazdasági viszonyai azonban ezt nem engedték meg, úgy, hogy adatunk van rá, hogy még 1664-ben is az országgyűlésnek kellett erre nézve bizonyos meghatározott összeget megszavaznia.⁹¹ Később azonban sikerült a zilált gazdasági helyzetben rendet teremteni és e rendezésben a fejedelemasszonyé a főérdem.

A gazdaságok vezetői, az udvarbírók, kamaraispánok, számtartók Bornemisza Annától kapták rendeleteiket. Ő osztogatta a parancsokat a termények be-

szolgáltatására; ő ügyelt fel a befolyt jövedelemre; az ő aláírásával ellátott nyugták számolnak be a kiadásokról; az ő hatáskörébe tartozott az egyes termények eladása; ő szabta meg, mit mire kell fordítani: szóval a szövevényes udvartartás gyeplőjét ő tartotta erős kezeivel. A fejedelem csak az első években törődött a gazdasági kérdésekkel, későbbben ezeknek megoldását egészen a feleségére bízta, ki mindenben lelkiismeretesen, az őt jellemző rendszertetel s határozottsággal járt el. Apafinak gazdasági ügyekben kiadott rendeleteivel fejedelemségének csak első éveiben találkozunk, ez után azonban már csak a fejedelemasszony aláírásával ellátott gazdasági rendeleteket látunk. A fejedelem erről utóbb 1684-ben Fogarásból keltezve kifejezett írásos rendeletet is bocsátott aztán ki, amely szerint: „Magunk országos gondjaink miatt nem érkezhetvén az jószágban kívántató mindenkori dispositióra, fejedelemasszony szerelmes atyánkfiára bíztuk kegyelmesen a jószág igazgatásának rendit; azért mindenekben szerelmes atyánkfiátul eleiben adandó rendelkezéshez alkalmaztassa magát.”⁹² A fejedelemasszony azonban ezt a rendeletet megelőzőleg is már teljes hatalmi jogkörrel rendelkezett a gazdasági ügyekben, amiről 1684. előtti, aláírásaival ellátott számos intézkedései tanúskodnak.

Az ő Gazdasági Naplóiban rendszeren, napról-napra be vannak vezetve a befolyt jövedelmek, azoknak ki által történt beszolgáltatása és mire fordítása. Nagyon sok helyen maga sajátkezűleg jegyezte fel azokat az adatokat, másutt íródeákjaival végeztette a bejegyzéseket, akiknek feljegyzéseit azonban gyakorta szintén saját kezével kiigazította vagy későbbi fejlemények

folytán megjegyzéseket fűzött hozzájuk. E Gazdasági Naplókban a mindennapi élelmicikkek beszolgáltatása, a korcsmák jövedelmei, az eladott borok ára, a birság-pénzek lefizetése, az egyes uradalmak évi termelése: hogy hány köből búza, rozs, árpa termett, a zalatnai és kapnikbányai aranybányák nagyértékű arany- és ezüstrudainak beküldése, — mindez mind pontosan, időrendi sorrendben, uradalmak szerint, hitelesen fel van jegyezve. Bornemisza Anna oly nagy gondot fordított e feljegyzések pontosságára, hogy e Gazdasági Napló rendszeres vezetése nyomán a fejedelmi udvar egész gazdasági életéről és berendezéséről a legtiszább képet nyerhetjük.

A mezőgazdaság terén első sorban a búzatermelés volt a legfontosabb kérdés. Ez okozott a fejedelemsasszonynak legtöbb gondot, mert az udvartartás kielégítésére nagymennyiségű búzatermelés volt szükséges. Nemcsak a szoros értelemben vett belső udvartartást, de az összes uradalmakat és a várakat is, szóval a külső és belső udvartartás egész hatalmas területét mind a fejedelmi birtokoknak kellett ellátniok gabonával.

A nyerstermények azonban nem voltak mindig kielégítőek, a különböző fejedelmi-gazdasági udvarokban elhelyezett asztagok mennyisége sokszor nem volt elegendő, ami gyakran okozott is aztán zavart a fejedelemsasszony számításaiban. Több ízben olvassuk a várak kapitányainak sürgető leveleit, melyekben a várnépség ellátásához feltétlenül szükséges búza-többlet kiutalását kérelmezik.

Az a legritkább esetben fordult elő, hogy egyes esztendőekben olyan jó termés volt, hogy a fejedelm-

asszony a gabonafelesleget eladhatta. De ha néha voltak is feleslegek, ezeket sem bocsátotta könnyedén eladásra, mert a fejedelemsasszony előrelátása az elkövetkezendő rossz esztendőkre szűk terméseire is gondolt és félretétette rossz időkre a bő termés nélkülözhető részét.

Az udvartartás állattenyésztése nem volt oly nagyarányú, hogy Bornemisza Anna abból a szükségleteket kielégíthette volna. A szarvasmarhákat legtöbbször pénzen kellett megvásárolnia.⁹³

Az udvar alkalmazottai, úgy a kisebb mint a magasabb állásokban levők is, fizetésüket nagyjából természetben kapták. Így maga Teleki Mihály is, mint Kővár és vidékének főkapitánya a készpénzjárandóságán felül búzában, borsóban, szarvasmarhában, bárányban, disznóban, tyúokban, vajban, borban stb. kapta a fizetését.⁹⁴

A fejedelemsasszony gazdasági feljegyzései, amelyekből az eddigi adatokat is merítettük, élénk képet nyújtanak az egyes fejedelmi uradalmak jövedelmeiről is. Hogy fogalmat alkothassunk e jövedelmek mibenlétéről, ugyancsak az ő feljegyzései alapján felsoroljuk például a fogaraszöldi uradalom 1672-iki jövedelmeit. És pedig: az alsó széken lévő assessorok, boérok Fogaraszban, Kománán, Porumbákon, minden új évben két-két tallért voltak kötelesek fizetni; minden bátyás darabont 25 f.-t; a két oláh esperes szintén újévkor 20 f.-t; a papok ötven-ötven f.-t; a fogarasi hajó-vámos a beálltakor 10 tallért; a sátoros cigányok minden évben 100 forintot; a vár szükségleteit kielégítő salétromfőzők egy ideig 10—10 tallért fizettek, majd pedig e pénzt a szászoknak fizették s

a fejedelmi udvarnak ezt az összeget természetben, salétromban voltak kötelesek beszolgáltatni. Mindezeknek az így befolyó jövedelmeknek fele a fejedelmi udvart, fele a főkapitányt illette.⁹⁵

Az árendákba adott iövedelmekről szintén pontos jegyzéket vezetett Bornemisza Anna. A besztercei harmincad Wellendorf János besztercei bírónak volt árendába adva, évi 100 aranyért. Cserei Farkas a dézsi és a máramarosi harmincadokat vette árendába, melyekért 1667-ben 379·54 f.-t fizetett. Ecsedi Pál, a dévai harmincados 1668-ban a harmincad jövedelméből 100 magyar forintot fizetett be az udvarnak.⁹⁶ De hosszú lenne mind felsorolni a harmincadokból mindenünnen befolyt jövedelmeket, melyeket Bornemisza Anna a Gazdasági Naplóiban mind-mind gondosan feljegyzett és rendszeresen nyilvántartott.

Mint a fejedelemasszonynak e ritka pontossággal végzett feljegyzéseiből kitűnik, a legjövedelmezőbb uradalmak a balázsfalvi, a fogarasi, a hunyadi és a porumbáki uradalmak voltak.⁹⁷ A befolyt jövedelmekről a számtartó egyenesen a fejedelemasszonynak volt köteles beszámolni, az udvarbíró pedig rendes jelentést tett neki.

A kéneső-bányászat ebben az időben igen örvendetes lendületet vett. Bornemisza Anna gyakran kénesővel fizette ki kereskedő görögjeit, kik neki posztót és egyéb ruhaneműeket szállítottak. Főszállítójának Kis Kristófnak gyakran fizetett ki a zalatnai adminisztrátor egy pár mázsa kénesőt.⁹⁸ Hasonlóképpen Buczi Kozma görög kereskedő az 1685-iki esztendőben a fejedelemasszony által vásárolt különböző posztók árát szintén kénesőben kapta meg,

miről nyugtát állított ki, kijelentvén, hogy Bornemisza Anna sem neki, sem az ő compánia-beli görögöknek semmivel adós nem maradt, sőt még ő maradt neki adós a tizenharmadik mázsa kéneső árával: kilencvenöt forint harminc pénzzel, amelyre nézve ő kötelezi magát a fejedelemasszony irányában, hogy arany fonállal és fekete csipkéekkel fogja azt lefizetni.⁹⁹ E részletes tartalmú nyugták is mind pontosan be vannak vezetve a Bornemisza Anna Gazdasági Naplójába.

Mint felette jellemző adatot arra nézve, hogy ez a nagy asszony még az országos érdekű dolgok körül való intézkedései között is mennyire tudott egyuttal foglalkozni a gazdasági dolgaival is, felemlítjük egyik erre nézve nagyon érdekes levelét, amelyben az országos dolgot intéző fejedelemasszony mellett feltűnik egy pillanatra a régi, egyszerű ebesfalvi háziasszony is, akit háztartásának minden apró-cseprő gondja is érdekel. E levelében a török udvar viszonyai után érdeklődik, tárgyalja a fenyegető fejedelmi trónkövetelő Zólyomi dolgait, — az utóiratban pedig lelkére köti Boér Zsigmondnak, a kapitánnak, hogy: „a szerbet-főzést is tanulja meg kegyelmed s írja le, s mi csodás citromlével jobb, feketével-e vagy fehérrel?”¹⁰⁰

Épen olyan erélyt és körültekintő gondosságot, mint amilyent a legbensőbb háztartási és udvartartási dolgaiban tanúsított, észlelhetünk Bornemisza Anna azon intézkedéseiben is, amelyek bár ugyancsak a gazdaságvitelt érintették, de már országos érdekűek is voltak. Ilyen esetekben is az ő jól meggondolt intézkedései teremtették meg az alapot a jövedelmek rendszeres befolyására. Így a Fogaras városának adott italárúsítási jog engedélyezésekor kikötötte,

hogy: „... csakhogy ez iránt való kegyelmességünkkel vissza ne éljenek, annál inkább az magunk korcsmánk jövedelme kisebbitésére affélével okot ne adgyanak.”¹⁰¹

Érdekes felemlítenünk itt még, hogy midőn a görög bocskorosoknak jogot adott arra, hogy Fogaras város piacán, bizonyos meghatározott helyen szabad kereskedést folytathassanak, ezt az iratot mint „Nos Bornemisza Anna, dei gratia principissa Transsylvaniae, partium regni Hungariae domina et Siculorum comitissa etc” adja ki s azt mint „Fogaras földének az nemes országtól megbírált örökös asszonya” látta el a neve aláírásával és a saját pecsétjével.¹⁰² Az ő saját jog- és hatalmi körébe tartozó ügyek feletti intézkedéseinél tehát gondosan kifejezésre juttatta az ő fejedelemszónyi mivoltát is.

Mindazokból, amiket eddig elmondottunk, látnivaló, hogy Bornemisza Anna, a fejedelmi ura mellett sőt helyett is, mily hatalmas nagy gépezetnek volt az irányítója. Háborús nehéz viszonyok közt példaszerűen intézte egy fejedelmi nagy udvartartás ezerféle ügyeit, de e mellett még egy egész ország gazdasági ügyei is tőle vártak megoldást. És ő ezeknek az országosan fontos nagy ügyeknek intézésében épen úgy otthon volt, mint ahogy otthon volt a szűkebb keretek közt mozgó benső háztartási kérdések elintézése körül is. Bizonyára nem asszonynak való súlyos gondok terhei súlyosodtak a Bornemisza Anna vállaira.

VIII.

A fejedelemszónynak mindenre kiterjedő gondját a vallási dolgok sem kerülték ki. Ha a pataki vagy

akármelyik papi állás megüresedett, a fejedelemszónynak is volt beleszólása, hogy kit nevezzenek ki a helyére: „lássuk meg, micsoda ember leszén.”¹⁰³ Ha valamelyik református papnak szolgálati kellemtelensége támadt, az a Bornemisza Anna ismert jószívéhez folyamodott és nyugodt lehetett, hogy ügye a legigazságosabb elintézésben fog részesülni. Így Rhednis György szebeni lelkész alázatos supplicatiót terjeszt fel — nem a fejedelemhez, hanem a fejedelemszónyhoz, akinek „rettenetes szívbeli gyötrelmeit” sirja el és neki könyörög, járjon közbe, hogy öreg korára ne fosszák meg a kenyerétől: „előtte viselvén Ő kegyelme Christus példáját, hogy a bűnösöknek legyen a bűnbocsánat.”¹⁰⁴

Csodálatos és majdnem érthetetlen, hogy olyan józan ítélőképességgel felruházott asszony, mint Bornemisza Anna, hogyan eshetett maga is bele korának abba a hibájába, amely abban nyilvánult meg, hogy elkecsereedett és szívós ellensége volt azoknak, akik más hitet vallottak. Bornemisza Anna üldözte a katolikusokat, persze nem a vallásháborúk szellemében, de az akkori idők enyhébb eszközeivel. Magára a fejedelemre nem volt panaszkodás a katolikusoknak. Ő nem bánta, ki milyen vallást követ, de felesége mindent megtett, hogy áttérítse őket a kálvinista hitre és arra a célra, hogy ezt elérje, minden eszközt megragadott. Tisztségeket ígért a katolikus uraknak, ha áttérnek a református vallásra s a katolikusok rovására magas tisztségekkel és hivatalokkal tüntette ki a kálvinista hitre térőket. Így Boér Zsigmond a hitehagyásának köszönhetette, hogy Fogaras várának vicekapitányává lett.¹⁰⁵

A fejedelemasszony annyira ment ebben a vallási elfogultságában, hogy minden módon megnehezítette a katolikusok részére hitük gyakorlását. Apor Péter panaszkodik, hogy a fogarasi papnak miséznie és gyóntatnia csak bizonyos meghatározott helyen volt szabad, még pedig a Fogaras külvárosában levő Galacson. Vegyes házasságok eseteiben egyenesen megkivánta Bornemisza Anna, hogy a gyermekeket tekintet nélkül a szülők vallására, kálvinista hitben neveljék és ha ezt nem tették, „fiscalis faluját elvette s másként, mint lehetett, valóban üldözte.”¹⁰⁶

Az erősen katolikus érzelmű Apor Péter keserű hangon vázolja azt az általános felzúdulást, amely a fejedelemasszony vallási türelmetlensége miatt keletkezett. Mint ő kifejezi magát, a katolikusokat „Bornemisza Anna erősen üldözte, pápistánál kutyát jobban böcsüllötte.”¹⁰⁷ Bizonyos, hogy e túlerős mondasban nagymértékű elkeseredett elfogultság is van s kétségtelen, hogy e túlzott állítást a protestánsoknak a fejedelemasszony részéről csöppet sem titkolt, sőt nyílt pártfogása s a katolikusok elé való helyezése fölött érzett felháborodás adta az Apor Péter tollára. De, hogy igazság is van e keserű kifakadásban, a mellett magának Bornemisza Annának levelei szólnak, amelyek nyíltan tanuskodnak az ő nagy vallásbeli elfogultsága mellett.

Ismételjük, hogy csodálatosan különös ez a vonás ebben a kiválóan józan ítélőképességű és gondolkodású, nagy tehetségű asszonyban, — de ezt a kétségtelen hibáját feltétlenül menti az a körülmény, hogy saját korának volt ő is az asszonya. Ez megmagyaráz e tekintetben mindent.

Tudjuk, milyen véres harcoknak volt szülője a reformatio. A vallásszabadságért vívott nagy harcok s a bécsi, linci s nikolsburgi békekötések eredményei és következményei sem ismeretlenek előttünk. Tudjuk, mennyi jogtalanságban, mennyi mellőzésben volt részük a magyarországi protesztánsoknak s hogy ezzel szemben Erdélyben a szabad vallásgyakorlat eszméje milyen eszményien nagy diadalra jutott. Érthető kell hogy legyen tehát, hogy Bornemisza Anna, aki nem erdélyi, hanem magyarországi születésű volt s aki-nek élénk emlékezetében állott az a sok keserűség, amely a magyarországi kálvinistáknak osztályrészül jutott: egész lelkéből és ott és úgy segítette elő a protestánsok ügyét, ahol és amiként csak ezt tehette. Az, hogy ezekben az érzelmeiben aztán túlságokba is esett, emberileg megérthető, sőt politikailag igazolható is.

Ő a maga kálvinista szempontjából fogta fel a dolgot és szomorúan szemlélte „az oda ki való ecclesiának nyomorult sorsokat s édes nemzetünk siralmas romlását” és neki, mint igaz kálvinistának, szent meggyőződése volt az, hogy ezt „az, kinek Istene van, valóban nagy keserűséggel, szomorúan hallja.”¹⁰⁸ Ott állt ugyanis vele szemben Magyarország vakbuzgó katolikus asszonya, a szerencsétlenül járt és Erdélyre oly nagy romlást hozott II. Rákóczi Györgynek özvegye Báthory Zsófia, ki mindent elkövetett, hogy uradalmaiban a mindinkább tért hódító protestántizmusnak véget vessen s aki, amikor a jezsuiták a fiát Ferencet a Wesselényi-féle szövetekezésben való részvétele után megfelelő pénzázdozat árán a halálból megmentették, irántuk való hálájából kifolyóan, de a saját vallásos

meggyőződését is követve, a református lelkészeket és tanítókat ecsedi, sárospataki és többi váraiból könyörtelenül ki is üldözte.

Ugyanebben az időben a bécsi kormány a felfedezett Wesselényi-féle szövetkezést is arra használta fel, hogy a protestantizmust elnyomja. Azt hiesztelve, hogy ezt a trón ellen irányuló merényletet a protestánsok szították, kegyetlenül üldöztette papjaikat és tanítóikat. Szelepcsényi primás, Caraffa vértörvényszéke, a nápolyi, trieszti gályákon szenvedők százai: mind e szomorú időnek gyászos emlékei.

Báthory Zsófia, aki csak politikai kényszerből lett református és férje halála után annál fanatikusabb katolikussá vált, szívvel-lélekkel együtt haladt ezzel az áramlattal és az őt jellemző erélyességgel és szívóssággal üldözte előbbi hitsorsosait. Nem csodálhatjuk tehát, ha az e felett kesergő Bornemisza Anna fájdalmasan sóhajt fel egy helyen: „bizony igen bánom az Jesábel asszony győzedelmeskedését.”¹⁰⁹ Báthory Zsófiát ugyanis mindig és következetesen Jesábel asszonynak nevezte és nem épen keresztényi jósággal, de megbocsátható emberi gyöngeséggel így ír róla: „bizony nehezen vész el az olyan Isten elensége s ecclesia üldözője! Még sok-sok istentelenséget viszen végben.”¹¹⁰ Érthető ez az ő feljajdulása, mert hiszen a magyarországi dolgokat tehetetlenül kellett néznie, beleszólása, hatalma nem volt e dolgok felett. Csak azt tehette tehát, ami hatalmában állott s amit ő maga így fejezett ki Telekihez írt egyik levelében: „teljes minden tehetséggel azon igyekezem, édes bátyám uram, hogy az Isten anyaszentegyházában való szolgáltnak számát szaporítsam,

mivel ebben az rossz világi életben csak az az emberé, az mit Istennek az magáébúl adhat.”¹¹¹

Igy megvilágítottan látva a dolgokat, semmiképen sem lehetünk egy véleményen Apor Péterrel és nem tarthatjuk annyira elítélendőnek a fejedelemasszonynak azt az eljárását, hogy a „páristák” rovására oly sok előnyt biztosított a kálvinistáknak. Ő legalább sokkal szelídebb eszközökkel dolgozott, mint Báthory Zsófia, akinek azt kívánja: „az Isten fizesse meg az ő ecclesiájának nyomorgatását neki, mert ő volt legnagyobb oka az ott kinn való ecclesiánk romlásának.”¹¹²

IX.

Megemlítettük már azt a nagy ellenszenvet, sőt gyűlöletet, amely sokakban a nagyhatalmú kancellár, Teleki Mihály irányában élt. Ezeknek tehetetlen dühe annyira ment már ellene, hogy a legképtelenebb rágalmakkal illették őt. Az ő „kegyetlen tyránusságáról”¹¹³, az ő „ördögi praktikáiról”¹¹⁴ gúnyverseket írtak. Mosolyra készítőek ezek az egykorú gúnyversek, amelyek Telekit „a pokol szülöttjének” nevezik, aki „Nero s Caligula kegyetlenségével”¹¹⁵ uralkodott mindenek felett és önző, kapzsi mivoltában meg nem engedett utakon és módokon töltötte meg várkastélyait az ország adójával. Úgy tűntetik fel őt, mint aki határtalan vahmerőséggel magának tulajdonítja el Erdély jövedelmét s mint egy vérszopó, kegyetlen szörnyeteg, honfitársai holttestein, égő, feldúlt falvakon keresztül halad útjában előre. Azzal is vádolták, hogy a hiszékeny fejedelmet „ördöngös eszivel”¹¹⁶ annyira behálózta, hogy hamis eszközökkel

minden kincseitől megfosztotta őt s „ragadozó kezeivel”¹¹⁷ mindent magának kaparintott el előle.

E vádak kétségtelenül túlzottak és jórészt alaptalanok is. Teleki előkelő családból származott, akinek nem volt szüksége olyan aljas eszközökre, mint amilyenekkel vádolják. Még ellenségei is elismerték, hogy nagyeszű ember volt, („volna bizony benned igen jeles elme”¹¹⁸), de hogy ezt a nagy eszét és ezen alapuló hatalmas befolyását néha személyes érdekeinek kielégítésére használván föl, ha valaki ennek útjába állott, azt könyörtelenül elgázolta, — ezt bizonyára bűnéül róhatjuk föl. Ámde, amivel később rágalmazták, hogy tudnillik Erdélyt eladta a németnek s hogy Apafit megmérgeztette, — ezeket a teljesen igaztalan vádakokat a leghatározottabban el kell vetnünk.

Ilyen gyűlöletes színben állván nagyon sokak szemében Teleki, nem lehet csodálkozni azon, hogy az a nagy és határtalan bizalom, amelylyel a fejedelemasszony az ennyire gyűlölt Teleki iránt viseltetett, sokakat maga a fejedelemasszony irányában is elkésérített. Annál a hatalmas nagy befolyásnál fogva, amelyet Teleki a fejedelemasszonyra gyakorolni képes volt, az őt gyűlölő erdélyi urak az ország minden baját, szerencsétlenségét amiként Telekinek, úgy Bornemisza Annának is tulajdonították. A Teleki ellenségeinek ellenszenve és gyűlölete tehát egy részében a fejedelemasszonyra is kihatott. Ezek a szívesen hatalmaskodó erdélyi nagy-urak ugyanis nem tudták jó szemmel nézni azt a mindenben tevékenykedő asszonyi kezet, amely intézkedik felettük és amely sokszor irgalmatlanul lecsapott rájuk, ha mindjárt a Teleki kezének alakjában is. Sértette

őket az asszonykormány és gyűlölték azt, aki azt megszemélyesítette: a fejedelemasszonyt.

Elfogulatlanul bírálva a dolgot, meg kell tudnunk azonban érteni Bornemisza Annának a nagyeszű Teleki iránt érzett határtalan nagy bizodalmát és hozzá való ragaszkodását. A folytonosan tartó izgalmak s a szívós harc hatalma fönttartásáért, az a sok, férfiakat is megpróbáló küzdelem, baj, aggodalom, amely neki oszálrészűl jutott, sokszor erősen kimerítette a mégis csak asszony Bornemisza Annát. Az állandóan izgatott élet, melyet folytatnia kellett, gyakran a végsőkéig kifárasztotta őt, annál is inkább, mert az ilyen elgyöngüléseit féltékenyen titkolta a világ előtt, amelynek szemében nem akart gyöngének látszani. Ilyenkor, amikor pillanatokra elvesztette a bátorságát, az önbizalmát, az akaraterejét, a gyöngeségnek s az elkeseredésnek ezekben a perceiben a fejedelemasszony egyedül csak Telekiben lelt támaszra. Neki panaszkolt el ezekben az állapotaiban, hogy mennyi baja, gondja van és fáradtan, kimerülten fakadt ki előtte: „Az világon mindenre gondomnak kell lenni.”¹¹⁹ Csak benne vetette ilyenkor minden hitét és reményét, aki erősebb, hatalmasabb mint ő s akinek oly bizakodással tele írta levelében, hogy: „csak egymást ne hadgyuk igaz atyafi szeretettel, megsegít az Isten!”¹²⁰

Az ilyen elkeseredett percek azonban ritkák voltak a Bornemisza Anna életében. Mihamar ismét új erőt érzett magában, tettvágyó ereje hamarosan újból föltámadt és új vágygyal, erővel és akarattal vetette bele magát az élet küzdelmeibe és ismét csak egyenesen, bátran, biztosan haladt előre. Józan ítélő-

képessége, férfias esze a vezetője. Tudomása van arról a nagy ellenszenvről, mely útjában kíséri, tisztában van vele, hogy tanácsait, beavatkozásait, intézkedéseit nem jó szemmel nézik, de jogos tudatában van a maga értékének és nélkülözhetetlenségének is, amikor önérzettel mondja: „ha lehetne, bizony úgy elvonnám magam, hogy semmit nem vétnék, csak Istenemet szolgálnám s magam dolgoskáját tehetném, ám látná ez világ, mit csinálna!”¹²¹

A híres aranykornak, amelyben előbb Erdély élt, vakító fénye akkor már ugyancsak elhomályosodott. A szabad erdélyi fejedelemségnek csak a címe volt szabad, valójában nem volt már egyéb, mint a török szultánnak adófizető tartománya, melynek ő osztogatta a fejedelmeket s ha követelményeinek nem tettek eleget, épen úgy el is csapta őket.

Az ország tudta, érezte ezt és fájdalmasan, szégyenkezve nézte ezt a szomorú helyzetet. A búsongó urak egy Bocskay és Bethlen dicsőségére gondoltak vissza ebben a siralmas állapotban, aminthogy Apafi nem is volt hivatott arra, hogy e fölfordult világban, e kétségbeejtő viszonyok között fejedelmi méltóságot viseljen. Tetterős fejedelemre vágytak az ő helyében, aki erős kezekkel tartsa a kormány gyeplőit. Ezt a vágyukat nem is igen titkolták s már itt és ott is fülhallatszott a törekvés gondolata, hogy az asszonykormánynak s a teljhatalmú kancellár uralmának véget kell vetni és Erdélynek más fejedelmet kell választani. Mesterségesen szították Apafi ellen az elégtelenséget és tervszerűen gyengítették az ő anélkül is gyenge lábakon álló népszerűségét úgy a hazában, mint a portánál. Hirdették róla, hogy

szakítani akar a törökkel és Erdélyt a német oltalma alá akarja helyezni. Így lassan-lassan ellenségévé tették úgy az országot, mint hatalmas védurát, a szultánt is. Új fejedelmet akartak tehát, aki ne csak névleg legyen fejedelem, mert hiszen úgy látták, hogy tulajdonképpen nem Apafi az igazi uralkodó, hanem a felesége és a kancellárja.

Erről az országos fölindulásról magának Bornemisza Annának is tudomása volt, aminthogy ő maga írja egyik levelében Telekinek, hogy azt híresztelik, „hogy uram ő kegyelme nem annak való, hanem mi igazgatjuk Kegyelmeddel együtt az országot. Én és Kegyelmed húztuk, vontuk őket.”¹²²

Az elégtelenség egy idő múlva oly magas fokra hágott, hogy az elégtelenség titkon ugyan, de egészen komolyan kezdtek azzal a tervvel foglalkozni, hogy új fejedelmet válasszanak. Az elégtelenség élén Béli Pál állott, ki előkelő, gazdag főúr s a székelyek generálisa volt. Béli igaz jó hazafi s fejedelmének hű embere volt, de az állapotokat már ő is tarthatatlannak tekintette és nemcsak hogy együtt tartott az áramlattal, de mint mondtuk, annak épen vezető férfiává lett. A mozgalom már annyira előhaladt, hogy titkon már a portával tárgyaltak, hogy miként lehetne a lehetetlen viszonyokon segíteni?

Teleki, aki az egész mozgalomról tájékozva volt, azzal akarta elfojtani azt, hogy elhatározta, hogy Béli is elteszi az útjából. A fejedelemtől a már egyszer bevált ürügygyel, — ami ez esetben nem is volt mese, — hogy tudniillik el akarják venni tőle a fejedelemséget, addig rágalmazták Béli, míg Apafi végre őt, Bethlen Miklóssal, a tapasztalt, sokat

utazott és igen tehetséges férfiúval együtt elfogatta és Fogaras várában hosszabb ideig fogva tartotta.¹²³

Apafit a tanácsosai s köztük elsősorban Teleki megint rávették aztán ittas állapotában, hogy a halálos ítéletet aláírja.

A fejedelemasszony ugyan szintén ellenszenvre volt tüzelve Béli Pál ellenében, mert Teleki úgy tüntette föl előtte a dolgot, hogy a Bánfi Dénes elítélése és kivégeztetése egyedül az ő lelkét terheli, — de ezt az újabb kegyetlen szándékot mégsem tudta magáévá tenni. A Bánfi Dénes esete óta különben is szüntelenül kettőzött figyelemmel őrködött ura fölött, hogy még egy ilyen kegyetlen tett elkövetésébe bele ne vihessék őt és ebben az esetben meg is tudta akadályozni azt.

Már előzetesen utasítást adott ugyanis Cserei fogarasi kapitánynak, hogy halálos ítéleteket csak akkor hajtson végre, ha az ő gyűrűs cimere van reányomva a parancsra, „mert tudom én uram ökegyelme természetét, — vagy ittas korában vagy másképen ráveszik az urak. De kegyelmed különben ne cselekedjék, amint én parancsolom”.¹²⁴ Ezúttal még idejében tudomására jutott a fejedelemasszonynak a Béli elítéltetése és rávette urát, hogy azt visszavonja s mivel amúgy sem tudtak Béli és Bethlenre semmit sem rábizonyítani, bántódás nélkül szabadon bocsátották őket. S a fejedelem, amikor kijózanodott, Cserei szerint hálálkodva e szavakat mondta Bornemisza Annának: „Az Isten áldjon meg, édes feleségem, hogy nem engedted a commissiókat elvinni; másszor is azt cselekedd; én bizony nem tudom, ittas koromban mit cselekedtem, ezek az urak vettenek rája.”¹²⁵

Bethlen Miklós a kiszabadulása után teljesen visszavonult a közélet teréről. Béli ellenben méltatlankodva a rajta esett jogtalan sérelemért és személyes bosszúvágytól is tüzelve, újból összeköttetésbe lépett a szultánnal, hogy „szabadítsa föl ezt a nyomorúlt hazát ebből a nagy igából”.¹²⁶

Telekinek tudomására jutott azonban Bélinek ez a lépése, úgy, hogy az emiatt újabb bajba jutott főúr jobbnak látta feleségét és gyermekeit hátrahagyva, Konstantinápolyba „a hatalmas császár köntöséhez”¹²⁷ menekülni. Javait konfiskálták, családját Szamosújvárott börtönbe zárták, ősi fészket, Bodolát pedig földig lerombolták.

Míg ezek történtek, a portán roszra fordult Apafi sorsa. Cserei elbeszélése szerint a nagyvezér föl is ajánlotta Bélinek a fejedelemséget, csak fizessen érte. Béli méltatlankodva utasította vissza az ajánlatot s azt válaszolta, hogy ő nem a fejedelemség-keresésért jött a hatalmas császárhoz, hanem csak azért, hogy a fényes porta beletekintve az erdélyi állapotokba, a gonosz tanács-uraktól mentse meg az országot. A szultán mérhetetlen nagy haragra lobbant, hogy parancsának valaki ellene mer szegülni és Béli a Jedikulába záratta.¹²⁸ Ott sinylődött aztán az önzetlen hazafi éveken keresztül s ott is halt meg, távol hazájától, a Héttorony egyik szomorú cellájában.

Apafinak aztán sikerült az ellene fölmerült vádakkal szemben bőséges ajándékkal kiengesztelni a törököt, mert „a török portán, akinek több pénze van, annak van nagyobb igazsága”¹²⁹ s így a Teleki politikája megint győzedelmeskedett.

X.

Így megszabadulva mindkét vetélytársától, Teleki tovább folytatta kedvenc politikáját, a magyarországi menekültek megsegítését és megnyerve a franciák szövetségét, ezeknek határozott kívánságára az Erdélybe menekült és ott nevelkedett ifjú Thököly Imre grófnak adta át az ország fővezérségét.

Megkezdődött aztán a kuruc-labanc háború, guerilla-szerű csatározásaival, mindkét részről való, gyakran bizony embertelen kegyetlenkedéseivel. Az erdélyi fejedelemség, azonosítva magát a kurucokkal, szintén kivette részét az ádáz küzdelmekből.

Bornemisza Anna aggódó lélekkel kísérte figyelemmel a fejleményeket. Ha néha a szerencse a németeknek kedvezett, nem csüggedt el, hanem bízva ügyük igazságában, bizakodással jegyezte meg: „az mi pedig az németek dolgát illeti, noha ők most oly fenn vadnak, de én hiszem Istent, másképen leszén”.¹³⁰ Magyarországi születésű létére egész lelkével érezte a kurucok sérelmeit és eltelve a legnagyobb ellenszenvvel a német iránt, tulajdonképp róla mondja egy helyen, hogy: „Az ki legsebben szól, annak nem kell hinni, az a pápista paraktika.”¹³¹

A kuruc-labanc háború a kiegyezés reménye nélkül folyt tovább s bár a bécsi udvar XIV. Lajossal békét kötött s így a franciák Thökölyt tovább nyíltan nem támogatták, voltak, akik tovább is támogatták őt, így Lengyelország s főként a szultán, ki Apafit is utasította, hogy moldvai és havasalföldi hadakkal Thököly segítségére siessen.

Így 1680—81-ben nagyobb lendületet vett a kurucok ügye. 1681 augusztusban maga Apafi is hadra kelt, feleségét kínzó nyugtalanságban és tépelődésben hagyva otthon. Bornemisza Anna, ki igen vallásos volt, „bízván az Istennek régi kegyelmében”, buzgón imádkozik hozzá, hogy jámbor urát védje, oltalmazza minden bajtól. Mivel ő mint asszony nem kísérhette el a fejedelmet a táborba, Telekit kéri, hogy legyen ügyelettel mellette s „ne hagyja az én jámbor uramat s kegyelmetek jó urát, eszével, jó tanácsával s mellette való jó gondviseléssel”.¹³²

Bornemisza Annának azokból a leveleiből, melyeket ura harctéren léte idejében Telekihez intézett, szembeötlő az az Istenben vetett hit, amely ennek a kornak az asszonyait különösen is jellemzi s az a maga erejének tudatában kissé elnéző, de féltő gyöngédséggel párosult hitvesi szeretet, amelylyel ő maga a férje iránt viseltetett. Ez a fejedelmi lelkű nő mindent csak férje javára, érdekében tett akkor is, mert „nekem életemben az az én örömem, nyereségem: az ő kegyelme egészsége s boldogsága”.¹³³ Egyik levelében — minket kissé mosolygásra késztetően — egyenesen arra kéri föl Telekit, hogy minden figyelmével és gondoskodásával a fejedelem mellett legyen és akárhogy is akar megtekinteni valami sáncot vagy árkot, közel se engedje hozzájuk, nehogy valami baja essék: s ha ő maga nem lehet állandóan mellette, parancsolja meg embereinek, hogy „ne engedgyék olyan helyen, az meddig az ágyú, puska szolgál”.¹³⁴

Teleki híven értesítette is a fejedelemasszonyt a harctéri helyzet és urának egészsége felől s emellett

folytonosan arra is siettette őt, hogy mielőbb szereltesse föl a hadakat és küldje utánuk. Első tekintetre furcsán hangzik, hogy Teleki ilyen irányú kéréssel a fejedelemszponyhoz, a nőhöz fordul, de tudni kell, hogy Apafi írásos rendelkezésben hagyta meg, hogy a hadak a felesége rendeletére fölkészüljenek és hadba induljanak. Mi sem bizonyítja ennél jobban, hogy mily nagy súlya volt a Bornemisza Anna egyéni tekintélyének és szereplésének a közdolgok terén. Ime: a férfiakat megillető ilyen nagy hatalmat is az ő kezeibe tették le.

A fejedelemszpony aztán Apafi nevében valóban fegyverre is keltette a csiki és háromszéki hadakat, késelem nélkül kiküldte őket a harcmezőre és levéllileg nyugtatta meg Telekit, hogy a többi sereg is nemsokára útra készen lesz.¹³⁵

Az erdélyiek azonban nem sokáig voltak egy táborban a magyarországiakkal.

A „kuruckirály“ Thököly és Teleki között szét-húzás keletkezett.¹³⁶ Egyik sem akarta ugyanis elismerni a másik fölényét s csakhamar meghasonlottak a haditerv fölött. Érzelmi mozzanatok is közre-játszottak különben ennek előidézése körül, amelyek a két vezető férfiút aztán mindjobban eltávolították egymástól. Thököly ugyanis Zrinyi Ilona kezére vágyott s mivel reménye volt, hogy elnyerheti, Teleki leányának, Annának, özvegy Apafi Miklósnénak visszaküldötte a jegygyűrűt. Felette érzékenyen érintette és büszkeségében sértette ez a hatalmas kancellárt s így odafejlődtek a dolgok, hogy a had széteszlott: Apafi és Teleki elváltak a seregükkel Thökölytől.

Bornemisza Anna ebben a kérdésben Telekivel s az erdélyiekkel egyformán gondolkodott és Thököly háládatlanságát panaszolva föl, azzal a kijelentéssel adott e gondolkozásának kifejezést, hogy „ott Isten-dicsőség semmi“¹³⁷ sem lehet, ahol a Thököly háládatlansága játszik szerepet.

Teleki és Thököly azonban, a soproni országgyűlés eredménytelen kimenetele után, közös véduruk, a szultán parancsára nemsokára ismét csak együtt voltak kénytelenek harcolni. Egymás iránti titkolhatatlan ellenszenvük azonban mitsem változott. Együtt haladt ezen az úton Telekivel Bornemisza Anna is, aki akkor, amikor a havasalföldi vajda meghozta a hírt, hogy Thökölyt kiverték Debrecenből s a Tiszán innenre, Kálló várába szorították, bizonyos kárörömmel adja Telekinek tudtára, hogy: „Thököly uram s mind magyarországi uramék“¹³⁸ elvették büntetésüket.

A szerencse azonban ismét kedvezett Thökölynek.

A szultán Thökölyt 1682 szeptember 17-én Magyarország fejedelmévé kiálttatta ki és csakhamar újból csak egy táborba kerültek Thököly és az erdélyiek az által, hogy a szultán az eddigi hadjárat szerencsés kimenetele folytán arra határozta el magát, hogy egyenesen Bécs ellen indul. Hatalmas, nagy seregével útra is kelt 1683 április 16-án Bécs ostromára s Apafi seregével a Lajta melletti Brucknál, Thököly seregével pedig még előbb találkozva, a szultán körülfogta és ostromolni kezdte Bécset.¹³⁹

Tudjuk, hogy aztán Szobieszký János lengyel király fölmentő seregei elől az ostromló sereg eszeveszett futásban keresett menedéket s a török sereg legyőzhetetlenségébe vetett hit meg volt döntve.

A töröknek ez a súlyos veresége készületlenül találta Thökölyt, kinek nimbusza egyszerre szétfoszlott. Legnagyobb hívei is mind elhagyták, különösen, miután Eszék, Esztergom s Eperjes is a császáriak kezébe került s Thökölyvel az a végzetes eset történt meg, hogy a hirtelenkedő váradi basa elfogatta. Igaza volt a fejedelemnének: „az Isten mikor megindul az ő bosszulásával, az mint értem, az dolgokat felindítja, az népeket egyiket az másik romlására s a földeket másnak adja”.¹⁴⁰

A bécsi vereség után Teleki hirtelen megváltoztatta a politikáját. Már ifjú korában is mint Kemény párt-híve, a német főnnhatóság mellett kardoskodott s most, hogy a félhold uralmát hanyatlani látta, ismét föllevenítette ifjúkori álmát. Titokban követeket küldött a bécsi udvarba¹⁴¹ névleg ugyan békét kérve a török számára, de valójában avégből, hogy Erdélynek német főnnhatóság alá való helyezésére nézve a föltételeket megbeszéljék. Ezek voltak talán a legváltáságosabb idők Erdély e korszakában s Bornemisza Anna méltán sóhajt föl: „bizony valóban, ha kellett egyszer, most kíváncsít az imádság s vigyázás”.¹⁴²

Talán megsejtve ezeket a titkos tárgyalásokat, a török udvar azokkal szemben viszont azzal az ügyes sakkhúzással élt, hogy a már három éve, 1681 június 13-án¹⁴³ megválasztott ifjabb Apafi Mihály részére — akit mindeztideig vonakodott megerősíteni — egyszerre csak 1684 augusztus 7-én megküldte a fejedelmi jelvényeket s az athnamét. Ismerni kell azonban erre nézve a következő előzményeket.

Apafinak pár évvel az előtt, 1681-ben a porta parancsára táborba kellett szállnia s Teleki való-

színűleg a fejedelemasszony ösztönzésére, rávette ekkor az urakat, hogy a gyermek Apafit, a fejedelmi pár nagyobbik fiát, az akkor öt esztendő s Mihályt fejedelmökké kiáltsák ki,¹⁴⁴ mert „a nagy királyok is halandók s az hadi dolog veszedelmes”.¹⁴⁵ Könnyű volt rábeszélni erre a rendeket, mert hiszen mindig az történt, amit Teleki akart. A rendek belátták, hogy „a fejedelem fia szép, nagyreményű gyermek, a fejedelemasszony értelmes virtuosa és az országnak merő édesanyja”.¹⁴⁶ Így aztán 1681 június 13-án „a mi kegyelmes Urunk nagyobbik fiát, Tekintetes Ngos ifjabb Apafi Mihály urunk önagyságát az erdélyi fejedelemségre egy szívvel-lélekkel” megválasztották.¹⁴⁷

Még azt is rebesgették ugyanebben az időtájban, hogy a gyermek Apafit Magyarország fejedelmévé tegyék meg, de mint tudjuk, a török Thökölyt tette azzá. Bornemisza Anna nem is nagyon bánta ezt. Ő maga mondta, hogy a magyarországi dolgok nem nekik valók s a gyermekét féltő anyai szív szólalt meg benne, amikor úgy szólt erről egyik levelében, hogy: „az gyermeket csak Isten éltesse, az mely Isten mi ránk gondot viselt, őtet sem hadgya”.¹⁴⁸ Amúgy is elég aggodalma és nyugtalansága volt ekkor már maga az erdélyi fejedelemség miatt is s valóban a hitvese sorsát féltő hű feleség szava szólalt meg abban a levelében, amelyben ezeket mondja: „Bárcsak uram őkegyelme maradhasson benn ez hazában békeességben, veszedelmére ne menjen. Bizony az köntösömet is levenném, inkább azért adnék egy s mást, hogysen nyomorogjon őkegyelme.”¹⁴⁹

A porta sokáig nem akart tudomást venni a gyermek II. Apafi Mihály erdélyi fejedelemmé történt megválasztásáról. A megerősítés mind csak késett és Bornemisza Anna már-már le is tévén arról a reményről, hogy fiát e méltóságában megerősítve lássa, azzal a gondolattal próbálta lecsendesíteni szívét, hogy I. Rákóczi Ferenc a porta által is megerősített fejedelme volt Erdélynek s még sem volt tényleg soha sem erdélyi fejedelem.

Mégsem nyugodott azonban és időt és pénzt nem kímélve, egyre-másra küldöztette a megerősítés érdekében a követeket Konstantinápolyba. 1682 január 14-én Székely László, február 8-án Győröfi György tudósítják őt a dolgok állásáról,¹⁵⁰ míg végre aztán, mint fentebb már említettük, 1684 augusztus 7-én a szultán elküldötte a fejedelmi jelvényeket: a drágakövekkel kirakott kardot, a fejedelmi botot, a pompásan fölszerelt paripát, a bársony palástokat, a kucsmákat, stb. a gyermek Apafi Mihály részére.

Bornemisza Anna anyai büszkeséggel tekint most már a török által is elismert fejedelem-fiára s „Istennek jóvoltából következett s már csak előttünk álló szerelmes fiúnk confirmáltatásának” alkalmából¹⁵¹ kéri Telekit, hogy a fiatal fejedelmet eljövendő méltóságának tudatában oktassa és serkentse minden szépre és jóra, hogy mindenkinek tetszését elnyerje.

A következő heteken és hónapokon keresztül mind csak ez a tárgy foglalkoztatta a fejedelemasszonyt. Régi vágya teljesült, fia jövőjét biztosítva látta s folyton arra unszolta Telekit, hogy fia érdekében munkálkodjék.¹⁵² 1684 december 23-án Balog István követ II. Apafi Mihály „újabb formában íratott con-

firmitióját”¹⁵³ is meghozta a portáról. Bornemisza Anna boldogsága nem ismert határt. Legvérmesebb reményét is fölülmúlta mindez és eltelve hálával Isten jósága iránt, annak a reményének ad kifejezést, hogy Isten tovább is gondot visel szeretett fiára „és midőn Isten őfelségének úgy tetszik, magunk szeme hunyván is adgya boldogulását, hogy ez szegény haza maradhasson meg jó békeességben alatta”.¹⁵⁴

A végzet azonban más utakon haladt és Bornemisza Anna keservesen csalódott boldog reményeiben.

Teleki folytatta megkezdett új politikáját és titokban összeköttetésbe lépve páter Dunod-val, I. Lipót császár bizalmas küldöttjével, 1685 április 14-én a Teleki kercsesorai udvarházánál (Fogaras megyében) titkos szerződést kötött Erdélynek német főnhatóság alá kerüléséről.¹⁵⁵

Teleki e szerződést 1685 október 24-én a fogarasi országgyűlés elé terjesztette elfogadás végett. Az országgyűlés azonban állást foglalt e lealázó kötés ellen és visszavetette azt.

Az események azonban föltartóztathatlanul rohantak előre s Dunod páter találóan jellemezte a helyzetet, az erdélyiekre vonatkoztatva, azzal a mondásával, hogy: „akár akarjátok, akár nem, ő felsége kegyelmes pártfogásába veszen”.¹⁵⁶

Teleki ugyanis ezentúl is csak tovább folytatta a tárgyalásokat a bécsi udvarral és e tárgyalásoknak végeredménye az volt, hogy az e végből Haller János vezetése alatt Bécsbe küldött erdélyi bizottság ott I. Lipót császár biztosaival: Dietrichsteinnal, Strattmann udvari főkoriátnokkal és Hermann bádeni ör-

gróffal 1686 június 28-án megkötötték a szerződést, mely Erdélynek német főnhatóság alatti jövőbeli közjogi helyzetét megállapította.

Miután pedig 1686 szeptember 2-án az egyesült seregek, határtalan lelkesedést és óriási győzelmi mámort keltve, a majdnem másfél százados török járom alatt nyögő Buda várát is visszafoglalták a töröktől, — ezzel adva meg a végső csapást az európai török uralomnak, — ez után már rohamos léptekkel haladt előre Erdélynek valósággal és véglegesen német főnhatóság alá történő megszállása.

A megszállás fővezére Károly lothringeni herceg volt, aki a balázsfalvi szerződéssel (1687 október 27) végleg eldöntötte Erdély sorsát. Vele Veterani, Scherfenberg, Caraffa s a Jedikulából kiszabadult Csáki László nagy német sereggel özönlöttek el Erdélyt.¹⁵⁷

Erdélynek a török iga alól való felszabadítása volt a hirdetett cél, a be nem vallott, de az elkeseredett hazafiak által tisztán látott terv azonban az volt, hogy Erdélyt katonai erővel német uralom alá helyezték.¹⁵⁸ A német őrségek most már véglegesen megszállták az erdélyi várakat. A töröknek való adózás megszűnt s az utolsó adót 1687 június 21-én szolgáltatta be a portára Sárosi János.¹⁵⁹ E helyett azonban megkezdődött a németnek való adózás. Egymás után jöttek a császári parancsok, melyek mind több és több terhet raktak az anyagilag már majdnem teljesen tönkrement országra.

Bethlen Miklós, Telekinek „észben egyedüli versenytársa,”¹⁶⁰ megdöbbenve Erdély elkerülhetetlen végzete felett, erősen kifakadt Teleki ellen, aki szerinte egye-

düli okozója volt a történeteknek.¹⁶¹ Az ő élesen látó szeme előre látta, mi fog tovább következni s az olyan embernek a resignatiojával, aki tudja, hogy a változhatatlan ellen nem lehet cselekedni, jegyzi meg egy helyen: „... már látom, a budai és mohácsi victoriával él a német és amit kér, maholnap erővel is elveszi. Azért, ha erőnk nincs ad resistendum, jobb csendesen megegyezni véle.”¹⁶² Ha így e nagy férfiú belenyugodott is a sors megmászhatatlan rendelkezésébe, de azért nem fojthatott el hazájának szomorú sorsa felett egy keserves sóhajt, amely egyúttal váddal is illette azokat, akik az ő meggyőződése szerint sietteték Erdély romlását: „Ó szegény haza, ki vak gazdag koldus vagy, mely jól fizetsz az árokba vivő és vezető vezetőidnek.”¹⁶³

A levert Erdély fejedelme, Apafi kénytelen volt családjával együtt Fogarasba költözni 1687. október 29-én. Gondolhatjuk, mily megalázása volt ez a büszke Bornemisza Annának, a fejedelemasszonynak.

A lotharingiai herceg elhagyta a meghódított országot, négy hadi kerületre osztván fel azt: a kolozsvárira Starhemberg Guido-, a beszterceire Piccolomini Aeneas Sylvius-, a gyulafehérvárira Veterani-, s a szebenire Scherfenberg hatalma alatt... 1688-ban a szenvedések végsőre fokozásául Erdélybe került aztán a császári hatalomnak egy új és rettenetes biztosítóka: az eperjesi vértörvényszék és annak rettegett elnöke, Caraffa is...

Erdély elbukott és bukása 1688. augusztus 3-án sirba vitte a nagy fejedelemasszonyt, Bornemisza Annát is.

XI.

Az eddigiekben Bornemisza Annának: Erdély nagy fejedelemaasszonyának ragyogó alakját igyekeztünk megfesteni, beállítva őt kora változatosan izgalmas és végzetesen nagyszerű eseményeinek keretébe. Láttuk a „Principissa Transsylvaniae“-t, országos gondokba merülve, emberek sorsát intézve, fontos nagy közügyek dolgait látva el okosan megfontolt rendeleteivel.

Hadd varázsoljuk most már magunk elé a múltak ködéből Bornemisza Annát: a feleséget és anyát. Lássuk őt abban a szintén magasztos alakjában is, amikor a szerető hű hitves önfeláldozó gondjával áll mindenben kész, segítő élettársul fejedelmi urának oldala mellett, vagy aggódva virraszt gyermekei betegágyánál, lesve minden lélekzet-vételüket s reszketve a végzettől, nehogy az szeretteiben érje őt valamely csapásával. Lássuk őt a benső családi élet szentélyében is, ahol nem a parancsoló büszke fejedelmi nő, nem az urát ország dolgaiban vezető és befolyásoló, a jezsuitákat üldöző, török s német politikát diplomata-észszel figyelő, követekkel alkudozó és országra szóló parancsokat és rendeleteket osztogató fejedelmi asszony, hanem az ura és gyermekei életéért, egészségeért és sorsáért küzdő és imádkozó feleség és anya jelenik meg előttünk.

Látni fogjuk, hogy amiként nagy volt ő az országos közdolgok terén és férfi által megirigyelhető észszel, akarattal és tetterővel tudta vezetni férje mellett a legnagyobb zivatarok közt is egy ország hajóját, épen úgy tüneményes ragyogás veszi körül az ő

alakját hitvesi és anyai feladatainak magasztos hivatási körében.

Férje jól-létére, egészségére, életére, gondos szeretettel örökdő hitvesi szívét gyönyörűen jellemzik azok a levelei, amelyek abból az időből maradtak fenn, amikor Apafi, fejedelemsége első éveiben, a trónról lemondani nem akaró Kemény Jánossal hadakozott.

Egy ilyen, 1661-ből fenmaradt, Apafihoz a táborba írt levelében, mely tele van a finom asszonyi lélek legszebb megnyilvánulásaival, szorongó szívvel inti, figyelmezteti urát: „Az hatalmas Istenért, viseljen gondot Kegd magára. Vigyázzon Kegd, mert Kemény János uram megakarja kerülni Kegdet; Gillany uram bővebben írt róla.“¹⁰⁴

E levél, — amelynek címzésén ez áll: „Méltóságos erdéli fejedelemnek, nekem szerelmes uramnak adassék“, — megható szeretettel festi nehéz aggodalmait, amelyekben fél és reszket, nehogy ha a halál nem, de a fogság elrabolja tőle nemrég visszakapott urát. Ha a kegyetlen „sors akarata folytán sohasem láthatná őt, bocsánatáért esedezik, ha valaha vétett ellene valamit“, írja ebben a levelében urának, megkapó képet nyújtva benne a maga hitvesi alázatosságáról is.

Érdekesen eredeti az a levele, amelyet az 1682-iki hadjárat idejében írt s amelyben táborban levő urának a bor iránti gyengéjét tartva szeme előtt, azt ajánlja Telekinek, hogy jó lenne, ha egy-két társzeker bor mindig utána járna a fejedelemnek, hogy ha már otthoni megszokott kényelmét nélkülözni kénytelen is, ne nélkülözze kedvelt boritalát. Kérte Tele-

kit, hogy „mint eddig, úgy ezután is uram ő kegyelme alkalmatosságira legyen Kegdnek vigyázása, kiben nem kételkedünk.”¹⁶⁵

Máskor meg aggódva figyelmezteti urát, hogy hagyjon békét az ivásnak vagy legalább is tartson mértéket benne. Örökké reszketett ugyanis, hogy egyszer ittas állapotában valami végzetesen helyrehozhatatlant visz véghez és akkor mi lesz az ő végtelenül szeretett gyermekével? „Tekintse Kegd az kis fiunkat; mi haszna, ha Kegd élete elfogy.”¹⁶⁶ — ime, mily csupán a gyermekeiért élő, meghatóan gyöngéd érzélemmel iparkodott hatni urára, hogy egészségében, életében az ő szertelen borivása kárt ne tegyen.

Ismerve ura hirtelen fellobbanó természetét, arra is ügyelt, hogy ha csak lehetett, minden rossz hírtől megóvja, hogy a kellemetlen ügyeket eltitkolja előle vagy elintézzze azokat nélküle. Mikor ilyenkor igen nehéz helyzetbe került, nem akarván a felelősséget egyedül viselni, Telekihez fordult, őt hitta magához, hogy az ő páratlanul éles esze mutassa meg neki a követendő utat. „Mi uramnak ő kegyelmének sem jelentettünk semmit benne, nem is mondgyuk, míg Kegd bé nem jó, hogy ő kegyelme az dolgon meg ne találjon indulni”,¹⁶⁷ írja egy alkalommal Telekinek.

Egy ízben Rhédey valami kellemetlen hírt hozott egy fontos ügyben. Teleki éppen akkor távol volt a fejedelmi udvartól, úgy, hogy nem volt, aki intézkedjék a sietős dologban. A fejedelemasszony nem volt hívatva rá, Apafinak pedig senki sem merte jelenteni, mert Bornemisza Anna szigorúan meghagyta, hogy rossz hírekkel ne izgassák fel őt, „mivel aféle megbúsulás s harag igen megárt aféle nyavalyának”.¹⁶⁸

Sürgősen hívatta tehát Telekit, mint aki egyedül arra való, hogy közölhesse Apafival a nehéz híradást, mert — mint a fejedelemasszony írja neki: „Ha Isten idehozná Kegdet, csendesesen jelentené meg”¹⁶⁹ a dolgot a fejedelemnek.

Bornemisza Anna büszke, önérzetes lelke sokat szenvedett a miatt a letagadhatatlan és csöppet sem titkolt csöndes lenézés és semmibenvenés miatt, amelylyel Apafi Mihály iránt Erdély urai viseltettek. Tudta és szégyenkezve érezte, hogy ura ezt a lenézést tulajdonképpen meg is érdemelte s azért mintegy önmaguk igazolására hozza fel egyik levelében azt, hogy ők sohasem vágytak a fejedelemségre, sohasem kíváncsoztak ily fényes állásra, de ha már Isten ezt nekik adta, akkor legjobb tudásuk szerint akarják megállani helyüket.¹⁷⁰

Restelkedve és tehetetlen haragjában elkeseredve ír róla, hogy az udvarbeliek is milyen semmibe veszik a fejedelmet, parancsolatait kicsúfolják, rendeleteinek nincs előttük semmi foganatja. Ismerve a saját energikus, uralomra való természettségét, így kiált fel egy helyen: „adják én kezemben, bizony megtanítanám fejedelmét becsülni meg!”¹⁷¹

Bornemisza Anna élete, amióta Apafi Mihályhoz férjhez ment, általában véve is csupa izgalomból és aggodalomból állott. A csend és nyugalom száműzve volt a fejedelmi pár életéből. Hiszen láttuk, mi minden mentek keresztül s a fejedelmi pompa és fény mennyi sok félelmet és reszketést takart el az ő életükben.

Gondjaikat és folytonos aggódásukat csak megsokszorozta aztán az a vigasztalanul szomorú sors, amely gyermekeik körül jutott ki osztályrészökhöz.

A fejedelmi pár gyermekei ugyanis örökölték a Bornemisza Anna beteges, gyöngé természetét. Levelei gyakran panaszkodnak gyermekei folytonos betegeskedése miatt s a legritkább esetek közé tartozik, ha arról értesíthette Telekit, hogy: „most mind urammal ő kegyelmével s mind az gyermekekkel szenvedhetőképpen vagyunk.”¹⁷²

Az Isten sok gyermekkel áldotta meg őket, de azok közül csak az egyetlen Mihály érte el a férfikort. A többi mind kiskorában halt el, a gyermekeiért rajongó és munkálkodó fejedelemasszony szívének kimondhatatlan nagy fájdalmára.

Elsőszülött gyermekük Gergely volt.¹⁷³ Utána még egy fiuk, Gyurkó¹⁷⁴ és egy leányuk (Susa?¹⁷⁵) született, de mindketten csak pár hónapig éltek. Így minden örömük és reményük a szépen fejlődő kis Gergelyben volt, aki azonban 5 éves korában 1666-ban hirtelenül meghalt, „nékem és a feleségemnek holtunkig való szomorúságunkra, mely dolog minden életemben való nyomorúságomnál keservesebben esett”¹⁷⁶ írja a nagy csapástól egészen megtört fejedelem.

Ezután egy fiuk halva született¹⁷⁷, egy pedig csak egy napig élt „mint a vendég, ki reggel jó és estve elmegy, bujdosás lévén nekünk itt ez földön való életünk.”¹⁷⁸ Ugyanezt még kétszer elmondhatta a szegény fejedelem, mert Éva¹⁷⁹ és György¹⁸⁰ nevű gyermekeik szintén csak kedves, de rövid időre jött vendégekként jelentek meg a szülői háznál.

1677. okt. 11-én vesztették el alig négy éves kis leányukat, Zsuzsánnát. A szülői szív végtelen fájdalommal, de az Isten rendelésében való feltétlen megnyugvással jegyzi meg ekkor a fejedelem: „Isten ő

felsége igaz ítéletéből szegény édes lánykámnak, Apafi Zsuzsánnának szomorú és véletlen halálával megszomorita.”¹⁸¹

Legelső gyermeküket, az oly korán elhalt Gergelyt oly nagyon szerették, hogy 1680. jun. 4-én született fiukat a róla való megemlékezésből szintén Gergelynek keresztelték. De benne sem gyönyörködhetek sokáig: ezt a kis fiút 2 és fél éves korában szintén kiragadta körükből a halál. Bornemisza Annának az a levele, amelyet e haldokló kis fia ágya mellől írt Telekinek, kiöntve neki „megkeseredett anyai szívé”-nek minden fájdalmát, egyike az ő legmegragadóbb írásainak. Nem volt mellette sem ura, sem senki hozzátartozója. A mérhetetlen fájdalmat egyedül kellett elviselnie. Apafi Mihály éppen akkor messze tőle, Fülek körül táborozott. A legrettenetesebb helyzetben, szorongó szívvel leste gyermeke egyre kihagyó lélekzetét, míg távollevő urára gondolt, kit szintén ezer veszély között tudott. Nem volt e nehéz órákban senki mellette, ki gyöngülő lelkébe erőt öntsön s meggyötört szívének kétségbeesésével vágyakozik Teleki felesége után, ha ő eljöhetne, hogy szerető vigasztalásával mellette legyen. Valóban megható ez a levél, melyben egy mélységes - nagy fájdalomtól megtört asszonyi lélek nyilatkozik meg, aki a legfájóbb ponton, anyai szívére kapott sebet a sorstól.¹⁸²

Alig gyógyult be ez a mérhetetlen fájdalmú seb, alig egy év múlva új haláleset borította gyászba a sok megpróbáltatáson keresztülment anyát. 1683. márc. 19-én újból temetett: György fiát, kit szintén gyermekkorában ragadott el a halál.¹⁸³

A sok csapás egészen megtörte volna a fejedelem-asszonyt,¹⁸⁴ ha nem lett volna meg mélyen vallásos érzelme, amelylyel minden csapással szemben megnyugvást talált az Isten akaratában. Megadással hajlik meg mindig a változhatatlan előtt és Isten jószágában való hittel jegyzi meg egy helyen: „Úgy kell lenni, mint Istennek ő felségének tetszik.“¹⁸⁵

Többi gyermekeinek halála után anyai szívének egész melegével egyetlen megmaradt gyermekét, az 1676. okt. 13-án született Mihályt ölelte aztán körül. Minden szeretetét öreá pazarolta s mint elmondtuk, szakadatlanul azon buzgólkodott, hogy e fiának biztosítsa a fejedelemséget. Egész szenvedélylyel gyűjtötte a vagyont fia számára, amit kortársai ros szemmel is néztek, fősvénységnek bélyegezve ezt a pénzgyűjtő szenvedélyét.¹⁸⁶

Valóban Isten különös kegyelme nyilvánult meg abban, hogy Bornemisza Anna, ez a sokat szenvedet nagy asszony meghalt, mielőtt az Apafi-család bukása végleg bekövetkezett volna s így nem volt tanuja egyetlen gyermeke tragikus végének sem.

Az utolsó különösen mozgalmas évek, a bizonytalan jövőtől való félelem, Caraffa fenyegetései, — ki azzal ijesztgette a fejedelmi párt, hogy ha nem hajtják meg fejüket a császár minden intézkedése előtt, foglyúl küldi őket Bécsbe,¹⁸⁷ — annyira megrongálták Bornemisza Anna idegeit, hogy elméje elhomályosodott.¹⁸⁸ Lelki halála tehát előbb beállott, mielőtt örök álomra húnnya volna le szemeit.

Testben és lélekben kimerülve, hazája és forrón szeretett fia jövőjén gyötrődve halt meg Erdély nagy fejedelemasszonya, Bornemisza Anna, „a bölcs, ke-

gyes, jó asszony“¹⁸⁹, akinek ha voltak is hibái, de szellemi fölénye, kiválósága és nagy emberi értéke minden hétköznapi mértékkel vett elbírálásnak fölötte áll. „1688. aug. 3-án az én szerelmes feleségemet, aki minden keserves és bajos dolgainak társa volt, elfelejthetetlen szomorúságomra szólítá ki Isten estve tíz óra felé Ebesfalván“,¹⁹⁰ írja a fejedelem Naplójában és ennek az ő nagy fájdalmának őszinteségében feltétlenül hihetünk, mert ismerve most már Bornemisza Anna életét, tudjuk, hogy milyen pótolhatatlan vesztesség volt ránézve az ő halála.

Feleségének elhúnyta annyira lesújtotta „a szegény együgyű fejedelmet“,¹⁹¹ hogy az a kis lelkierő is, ami benne volt, teljesen kiveszett ezután belőle. Búskomorság vett rajta erőt, még nagyobb nemtörődöm-ségbe süllyedt, mint azelőtt és ha eddig nem, akkor bizonyára most már talált rá Bethlen Miklósnak az a megfigyelése, amely szerint semmivel sem törődött, akármit akartak tudomására hozni, „a szegény fejedelem úgy vevé, mintha valami amerikai vagy chinai újságot beszéltem volna.“¹⁹²

Egyedül, támasz, hű segitőtárs nélkül maradvá, Apafi érzéketlenül, közönyösen nézte ezentúl a körülötte tomboló fergeget. Ismét mértéktelenül hódolt borívó szenvedélyének. Semmit nem is próbált tenni, hogy az eseményeket, ha azokat megakadályozni nem képes is, de legalább feltartóztassa, késleltesse. Józan perceiben fájdalmasan látta a szomoru jelent és megrettent a fenyegető jövőtől, amelylyel hazája és fia szembe néznek. Eleget is kesergett efölött, de találóan jegyezte meg Bethlen Miklós erre az ő tehetetlen kesergésére: „mi haszna az olyan sirásnak!“¹⁹³

Fenkölt lélek, gyöngéd anyai szív nyilatkozik meg a fejedelemasszony végrendeletében, amelylyel egész életén át fáradtságos munkával összegyűjtött vagyona egyetlen és kizárólagos örökösévé fiát tette, hogy az ily móddal kiváltságos társadalmi állásának s magas méltóságának a külsőségek szerint is megfelelhessen. Így az ifjú Apafi, — hogy az ingó vagyonról ne is szóljunk, — roppant nagy kiterjedésű uradalmaknak lett urává.

Szeretettel inti aztán őt arra, hogy azt a vallást, amelyben született és neveltetett, élete végéig hűségesen kövesse s már ismertetett vallásbeli elfogultságával azt a végső óhaját is közli vele, hogy csakis protestáns vallású nőt vegyen feleségül.

Majd kéri őt, hogy ha Isten kegyelméből, mint Erdélynek megválasztott és törvényesen megerősített fejedelme valaha elfoglalja apja örökét, viseltessék megkülönböztetett szeretettel azok és azoknak utódjai iránt, akik szülőinek jó- és balsorsukban tántoríthatatlan, ragaszkodó hívei voltak. Végül kéri az ország karait és rendeit, hogy ha forrón szeretett fia Erdély fejedelme lesz, minden gyöngédségükkel és rokonszenvükkel mellette legyenek s iránta való hálából, aki egész életén keresztül legjobb tehetsége szerint mindenkiért csak jót tett, azon legyenek, hogy II. Apafi Mihálynak szeretetteljes tisztelettel kedvét keressék, érdekeit előmozdítsák, esetleges ellenséges érzületűekkel szemben védelmezzék, pártolják és tekintetbe véve tapasztalatlan fiatalságát, legjobb s legőszintébb tanácsaikkal támogassák s minden tehetségükkel segítségére legyenek, mert csak úgy lesz hazájuk, a dicső Erdélyország boldog és hatalmas.¹⁹⁴

A fejedelemasszonynak Ebesfalván ideiglenesen eltemetett holttestét 1688. szept. 8-án szállították el aztán Almakerékre és a nehéz idők dacára is fejedelmi pompával helyezték ott örök nyugalomra a lutheránus templom sekrestyéje alatti sírboltba.¹⁹⁵

Eleinte, mint ez a temetés tervvázlatából kitűnik, Kolozsvárt akarták eltemetni őt a ref. templom sírboltjában. Ugyanis a tervvázlat egyik pontjában ez olvasható: „Colosvart templomban chorusokat, sanctuariumot bevonni, sírfelít is.”¹⁹⁶ Ez a terv azonban megváltozott, még pedig nyilván azért, mert Kolozsvárt akkor a német hadak tartották megszállva. A temetés rendezésével megbízva volt Bethlen Elek szolgálatat erre adatot, aki a következőket jegyezte fel a temetési tervezet hátára: „Szegény fejedelemasszony temetésire való dispositio, melyet így rendeltünk vala, de aztán az embereknek másképpen tetszék és hamar, kevés készüllettel eltemetők szegényt. Isten nyugossza meg.”¹⁹⁷

Az egész életén át nélkülözött nyugalmat végre megelégte tehát Bornemisza Anna az almakeréki lutheránus templom kriptájában.

Ezt a nyugalmat századokon keresztül nem zavarta meg semmi, míg végre a honfiui kegyelet elhozatta a fejedelmi pár földi maradványait az egyszerű falusi kriptából s jelenleg a kolozsvári farkas-utcai, újabban restaurált ref. templom előkészített sírboltjában várják a mai kor vérzivataros háborújának lezajlását, amikor is a fejedelmi hamvak az almakeréki roskadozó lutheránus templom kriptája helyett méltóbb és végre örök nyugvóhelyet találnak.

JEGYZETEK.

(Bornemisza Anna leveleinek legnagyobb részét Benczur Gyuláné úrnő gyűjteményéből olvastam, aki ezt az értékes levélgyűjteményét szíves volt rendelkezésemre bocsájtani, amiért e helyen is kifejezésre juttatom hálás köszönetemet.)

- ¹ *Báró Apor Péter*: Metamorphosis Transsylvaniae, 105. l.
- ² *Nagy Iván*: Magyarország családai, 179—180. l.
- ³ *Kulini Nagy Benő és Sárváry Elek*: Magyar hölgyek életrajza, 185—194 l.
- ⁴ *Bornemisza Anna levele* Teleki Mihályhoz; Fogaras, 1671. ápr. 10.-ről; (Benczur Gyuláné gyűjteménye.)
- ⁵ *Szilágyi Sándor*: Erdélyország története, II. 300. l.
- ⁶ *Apafi Mihály* Naplója, 3. l.
- ⁷ *U.-o.*
- ⁸ *Szalárdi*: Siralmas krónikája, 292—294. l., *Kemény János* Önéletírása, 503. l.
- ⁹ *Szalárdi*: Siralmas krónikája, 295. l.
- ¹⁰ *Kemény János* Önéletírása, 504. l.
- ¹¹ *U.-o.*
- ¹² *Szalárdi*: Siralmas krónikája, 322. l.
- ¹³ *Kemény János* Önéletírása, 511—514. l.
- ¹⁴ *Apafi Mihály* Naplója, 3. l.: „Ugyanazon esztendőben (1657.) Mehemet krimi tatár khámnak rabságában való esés. Magam pedig Haras Bék nevű Murzának Or nevű városának kapitányának kezében rabul estem.“
- ¹⁵ *Kemény János* Önéletírása, 517. l. — A Kemény János váltságdíja 116.000 tallér, a Kornis Ferencé 60.000 tallér volt.
- ¹⁶ *Bornemisza Anna levele* Teleki Mihályhoz; Ebesfalva, 1659. aug. 12.-ről. (Benczur Gyuláné gyűjteménye.)
- ¹⁷ *Apafi Mihály levele* feleségéhez; Erdélyi Múzeum melléklete; 1856. évi 78—79. l.

- ¹⁸ *Bethlen János levele*; „Teleki Mihály levelezése“ I. 291. l.
¹⁹ *Bornemisza Anna levele* Teleki Mihályhoz; Ebesfalva, 1659. aug. 12-ről (Benczur Gyuláné gyűjteménye.)
²⁰ U.-o.
²¹ *I. Apafi Mihály Naplója*, 3. l. — Teleki Mihály levelezése, I. 573. l.
²² U.-o.
²³ *Szalárdi*: Siralmas krónikája, 353. l.
²⁴ *Bethlen Miklós* Önéletírása, I. 259. l.
²⁵ *Kövári László*: Erdély történelme, V. 110—111. l.
²⁶ *Szalárdi*: Siralmas krónikája, VII. 622. l.
²⁷ U.-o., VII. 623. l.
²⁸ U.-o., VII. 619. l.
²⁹ *Kövári László*: Erdély történelme, V. 116. l.
³⁰ *Cserei Mihály* Historiája 5. l.
³¹ U.-o., 196. l.
³² *Báró Apor Péter*: Metamorphosis Transsylvaniae 38. l.
³³ *Thallóczy*: Századok, 1878. évi 510. l.
³⁴ *Cserei Mihály* Historiája, 16. l.
³⁵ U.-o.
³⁶ U.-o., 90. l.
³⁷ ³⁸ ³⁹ *Bornemisza Anna levele* Teleki Mihályhoz; Gyulafehérvár, 1669. május 20-ról; (Benczur Gyuláné gyűjteménye.)
⁴⁰ *Ugyanaz* ugyanahhoz; Fogaras, 1672. febr. 8-ról; (u.-o.) — „Teleki Mihály levelezése“ I. 490., II. 96.
⁴¹ *Bethlen Miklós* Önéletírása, II. 51. l.; „Látom, hogy az aktuális fejedelem Teleki . . . a szegény tituláris fejedelemmel, Apafival . . .“
⁴² *Cserei Mihály* Historiája, 121. l.
⁴³ U.-o., 120. l.
⁴⁴ U.-o.
⁴⁵ *Bornemisza Anna levele* Teleki Mihályhoz; Radnót, 1673. jun. 8-ról; (Benczur Gyuláné gyűjteménye.)
⁴⁶ *Ugyanaz* ugyanahhoz; Fogaras, 1671. ápr. 9-ről; „ . . . nem kételkedünk semmit is, hogy Kegd mentül jobban s hívebben s igazán tudgya, el nem járna az dologban, melyet is ugyan Isten után Kegdre bízunk.“ (u.-o.)
⁴⁷ *Ugyanaz* ugyanahhoz; Radnót, 1668. szept. 16-ról; (u.-o.)
⁴⁸ *Ugyanaz* ugyanahhoz; Vinc, 1668. aug. 25-ről; (u.-o.)

- ⁴⁹ *Ugyanaz* ugyanahhoz; Radnót, 1668. szept. 16-ról; (u.-o.)
⁵⁰ *Ugyanaz* ugyanahhoz; Fogaras, 1669. nov. 30-ról; (u.-o.)
⁵¹ *Ugyanaz* ugyanahhoz; Radnót. 1673. jun. 10-ről; (u.-o.)
⁵² *Kövári László*: Erdély történelme, 201. l.
⁵³ U.-o.
⁵⁴ *Báró Apor Péter*: Metamorphosis Transsylvaniae, 38—39. l.
⁵⁵ U.-o., 37. l.
⁵⁶ *Cserei Mihály* Historiája, 75. l.
⁵⁷ U.-o., 73. l.
⁵⁸ U.-o., 72. l.
⁵⁹ U.-o., 73. l.
⁶⁰ U.-o., 77. l.
⁶¹ *Bornemisza Anna levele* Teleki Mihályhoz; Gyulafehérvár, 1673. máj. 25-ről; (Benczur Gyuláné gyűjteménye.)
⁶² *Cserei Mihály* Historiája 76. l.
⁶³ *Bornemisza Anna levele* Teleki Mihályhoz; Gyulafehérvár, 1672. okt. 5-ről; (Benczur Gyuláné gyűjteménye.)
⁶⁴ *Cserei Mihály* Historiája, 76. l.
⁶⁵ U.-o., 84. l.
⁶⁶ U.-o., 83. l.
⁶⁷ U.-o., 84—85. l.
⁶⁸ U.-o., 79. l.
⁶⁹ *Bornemisza Anna levele* Teleki Mihályhoz, melyben Sárosi János főkövet levelének mását küldi; Gyulafehérvár, 1678. okt. 22-ről; (Benczur Gyuláné gyűjteménye.)
⁷⁰ U.-o.
⁷¹ U.-o.
⁷² *Bornemisza Anna levele* Teleki Mihályhoz; Fogaras, 1670. jan. 25-ről; (u.-o.)
⁷³ *Ugyanaz* ugyanahhoz; Radnót, 1670. aug. 21-ről; (u.-o.)
⁷⁴ *Ugyanaz* ugyanahhoz; Gyulafehérvár, 1678. márc. 31-ről; (u.-o.)
⁷⁵ *Ugyanaz* ugyanahhoz; Balázsfalva, 1678. nov. 22-ről; (u.-o.) — „Komámuram is immár nagy ügyel-bajjal tegnap megindult az adóval, noha az sok költség miatt még most is az adó egészen ki nem tölt; kölcsön kellett kérni, de talán Isten ő felsége aggya, nem lesz abból semmi nehézség, látván magok is, hogy nehezen tehetjük szerint az nagy summának.“

- 76 *Ugyanaz* ugyanahhoz; Gyulafehérvár, 1672. okt. 7-ről; (u.-o.)
 77 *U.-o.*
 78 *Ugyanaz* ugyanahhoz; Fogaras, 1674. márc. 24-ről; (u.-o.)
 79 *Ugyanaz* ugyanahhoz; Radnót, 1677. szept. 6-ről; (u.-o.)
 80 *Ugyanaz* ugyanahhoz; Fogaras, 1676. márc. 30-ról; (u.-o.)
 81 *Ugyanaz* ugyanahhoz; Radnót, 1677. szept. 6-ről; (u.-o.)
 82 *Teleki Mihály levele* Bornemisza Annához; Kővár, 1676. ápr. 4-ről; (u.-o.)
 83 *Bornemisza Anna levele* Teleki Mihályhoz; Gyulafehérvár, 1684. okt. 12-ről; (u.-o.)
 84 *U.-o.*
 85 *Ugyanaz* ugyanahhoz; Radnót, 1677. szept. 6-ről; (u.-o.)
 86 *Ugyanaz* ugyanahhoz; Gyulafehérvár, 1681. jun. 28-ról; (u.-o.)
 87 *Ugyanaz* ugyanahhoz; Gyulafehérvár, 1683. okt. 27-ről; (u.-o.)
 88 *Ugyanaz* ugyanahhoz; Ebesfalva, 1684. febr. 1-ről; (u.-o.)
 89 *Ugyanaz* ugyanahhoz; Gyulafehérvár, 1683. okt. 27-ről; (u.-o.)
 90 *Thallóczy: Századok*, 1878. évi 417. l.
 91 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek: XIII.* 376. l.
 92 *Szádeczky Béla: I. Apafi Mihály udvartartása*, XII. l.
 93 *U.-o.*, 88. l.
 94 *U.-o.*, 89. l.
 95 *U.-o.*, 320. l.
 96 *U.-o.*, 17. l.
 97 *U.-o.: Bornemisza Anna Gazdasági Naplója.*
 98 *Thallóczy: Századok*, 1878. évi 422—423. l.
 99 *Szádeczky Béla: I. Apafi Mihály udvartartása*, 607. l.
 100 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, XV. 155. l.
 101 *Bornemisza Anna levele* Cserei Jánoshoz; Radnót, 1675. jul. 20-ról; (Benczur Gyuláné gyűjteménye.)
 102 *Bornemisza Anna rendeleje*; Fogaras, 1673. márc. 12-ről; (u.-o.)
 103 *Bornemisza Anna levele* Teleki Mihályhoz; Fogaras, 1668. febr. 21-ről; (u.-o.)
 104 *Ugyanaz* ugyanahhoz; Radnót, 1670. aug. 9-ről; (u.-o.)
 105 *Báró Apor Péter: Metamorphosis Transsylvaniae.* 107. l.
 106 *U.-o.*
 107 *U.-o.*
 108 *Bornemisza Anna levele* Teleki Mihályhoz; Fogaras, 1671. ápr. 22-ről; (Benczur Gyuláné gyűjteménye.)
 109 *Ugyanaz* ugyanahhoz; Algyógy, 1672. okt. 30-ról; (u.-o.)
 110 *Ugyanaz* ugyanahhoz; Gyulafehérvár, 1673. máj. 17-ről; (u.-o.)
 111 *Ugyanaz* ugyanahhoz; Balázsfalva, 1678. nov. 12-ről; (u.-o.)
 112 *Ugyanaz* ugyanahhoz; Gyulafehérvár, 1672. okt. 23-ről; (u.-o.)
 113 *Cserei Mihály Historiája*, 120. l.
 114 *U.-o.*, 155. l.
 115 *Báró Apor Péter: Metamorphosis Transsylvaniae*, 480. l.
 116 *U.-o.*, 482. l.
 117 *U.-o.*
 118 *U.-o.*, 468. l.
 119 *Bornemisza Anna levele* Teleki Mihályhoz; Fogaras, 1676. máj. 6-ról; (Benczur Gyuláné gyűjteménye.)
 120 *Ugyanaz* ugyanahhoz; Algyógy, 1672. okt. 30-ról; (u.-o.)
 121 *Ugyanaz* ugyanahhoz; Gyulafehérvár, 1676. jun. 2-ről; (u.-o.)
 122 *Ugyanaz* ugyanahhoz; Fogaras, 1678. márc. 3-ról; (u.-o.)
 123 *Bethlen Miklós Önéletírása*, I. 441—468., 475—505. l.
 124 *Cserei Mihály Historiája*, 93. l.
 125 *U.-o.*, 94. l.
 126 *U.-o.*, 98. l.
 127 *U.-o.*, 107. l.
 128 *I. Apafi Mihály Naplója*, 29. l., 1678. ápr. 22-ről. — *Bornemisza Anna levele* Teleki Mihályhoz; Porumbák, 1678. máj. 11-ről; (Benczur Gyuláné gyűjteménye.)
 129 *Cserei Mihály Historiája*, 108. l.
 130 *Bornemisza Anna levele* Teleki Mihályhoz; a kelet helye nélkül, 1675. dec. 28-ról; (Benczur Gyuláné gyűjteménye.)
 131 *U.-o.*
 132 *Ugyanaz* ugyanahhoz; Katona, 1681. aug. 25-ről; (u.-o.)
 133 *Ugyanaz* ugyanahhoz; Radnót, 1681. szept. 2-ről; (u.-o.)
 134 *U.-o.*
 135 *Ugyanaz* ugyanahhoz; Ebesfalva, 1681. szept. 1-ről; (u.-o.)
 136 *Inczédi Pál Naplója*, 6. l.: „A fejedelem előtt Tököli Imre és Teleki Mihály egybeszólalkozván, rútúl veszekedtenek együtt.”
 137 *Bornemisza Anna levele* Teleki Mihályhoz; Ebesfalva, 1681. szept. 10-ről; (Benczur Gyuláné gyűjteménye.)
 138 *Ugyanaz* ugyanahhoz; Gyulafehérvár, 1683. nov. 27-ről; (u.-o.)
 139 *Inczédi Pál Naplója*, 78. l.

- 140 *Bornemisza Anna levele* Teleki Mihályhoz; Radnót, 1682. aug. 23-ról; (Benczur Gyuláné gyűjteménye.)
- 141 *Kövári László*: Erdély történelme, VI. 163. l.
- 142 *Bornemisza Anna levele* Teleki Mihályhoz; Ebesfalva, 1684. jan. 26-ról; (Benczur Gyuláné gyűjteménye.)
- 143 *I. Apafi Mihály* Naplója, 33. l., 1681. jun. 13-ról.
- 144 *Cserei Mihály* Historiája, 124. l.
- 145 *Bethlen Miklós* Önéletírása, I. 542. l.
- 146 *U.-o.*, 543. l.
- 147 *Hidvégi idős Nemes János* Naplója.
- 148 *Bornemisza Anna levele* Teleki Mihályhoz; Gyulafehérvár, 1681. dec.; (Benczur Gyuláné gyűjteménye.)
- 149 *U.-o.*
- 150 *Jakab Elek*: Az utolsó Apafi, 9. l.
- 151 *Bornemisza Anna levele* Teleki Mihályhoz; Radnót, 1684. aug. 24-ról; (Benczur Gyuláné gyűjteménye.)
- 152 *Ugyanaz* ugyanahhoz; Radnót, 1684. aug. 29-ről; (u.-o.)
- 153 *Ugyanaz* ugyanahhoz; Gyulafehérvár, 1684. dec. 23-ról; (u.-o.)
- 154 *U.-o.*
- 155 *Szilágyi Sándor*: Erdélyország története, II. 351. l.
- 156 *U.-o.*, 353. l.
- 157 *Bethlen Miklós* Önéletírása, II. 17—21. l.
- 158 *U.-o.*, II. 58. l.
- 159 *Szilágyi Sándor*: Erdélyország története, II. 360. l.
- 160 *Jakab Elek*: Az utolsó Apafi, 179. l.
- 161 *Bethlen Miklós* Önéletírása, II. 65—66. l.
- 162 *U.-o.*, 58. l.
- 163 *U.-o.*, 91. l.
- 164 *Bornemisza Anna levele* Apafi Mihályhoz; Szeben, 1. 61. dec. 25-ről; (Benczur Gyuláné gyűjteménye.)
- 165 *Ugyanaz* Teleki Mihályhoz; Szamosújvár, 1682. aug. 8-ról; (u.-o.)
- 166 *Ugyanaz* Apafi Mihályhoz; Szeben, 1662. jan. 3-ról; (*Deák F.*: Magyar hölgyek levelei, 334. l.)
- 167 *Ugyanaz* Teleki Mihályhoz; Gyulafehérvár, 1686. nov. 18-ról; (Benczur Gyuláné gyűjteménye.)
- 168 *Ugyanaz* ugyanahhoz; Gyulafehérvár, 1681. dec. 2-ről; (u.-o.)
- 169 *U.-o.*

- 170 *Bornemisza Anna levele* Naláczi Istvánhoz; Ebesfalva, 1682. jan. 20-ról; (*Deák F.*: Magyar hölgyek levelei, 341—342. l.): „... az Isten örökké a fejedelemségre való vágyásban veszti a fejeket; mi bizony soha nem kívántuk; csak abba bízom, hogy amely Isten felvett, azon Isten megtart bennünket, édes Naláczi uram.“
- 171 *U.-o.*
- 172 *Bornemisza Anna levele* Teleki Mihályhoz; Gyulafehérvár, 1680. okt. 23-ról; (Benczur Gyuláné gyűjteménye.)
- 173 *I. Apafi Mihály* Naplója, 3. l.
- 174 *U.-o.*, 7. l.
- 175 *U.-o.*, 10. l.
- 176 *U.-o.*, 11. l.
- 177 *U.-o.*, 20. l.
- 178 *U.-o.*, 23. l.
- 179 *U.-o.*, 35. l.
- 180 *Vass György* Naplója, 30. l.
- 181 *I. Apafi Mihály* Naplója, 27. l.
- 182 *Bornemisza Anna levele* Teleki Mihályhoz; Gyulafehérvár, 1682. jul. 3-ról; (Benczur Gyuláné gyűjteménye.)
- 183 *Vass György* Naplója, 30. l.
- 184 *Bornemisza Anna levele* Teleki Mihályhoz; Fogaras, 1683. márc. 9-ről; (Benczur Gyuláné gyűjteménye); „Isten ő szent felsége magamat is gyermekeimben miként szomorított nagy keserűségemre, Kegd is tudja.“
- 185 *U.-o.*
- 186 *Báró Apor Péter*: Metamorphosis Transsylvaniae, 464. l.
- 187 *Inczédi Pál* Naplója, 14. l.
- 188 „*Regélő*“, 1833. évi 113. l.: „Ezen különben jeles tulajdonságú hercegnét élete alkonyán elmeháborodási szerencsétlenség érte, mely közben minden legyet boszorkánynak tartott s ezen képzelődésében a legyeket nem szenvedhette.“
- 189 *Bethlen Miklós* Önéletírása, I. 474. l.
- 190 *I. Apafi Mihály* Naplója, 43. l.
- 191 *Bethlen Miklós* Önéletírása, I. 450. l.
- 192 *U.-o.*, II. 32. l.
- 193 *U.-o.*, II. 109. l.

¹⁹⁴ *Jakab Elek*: Az utolsó Apafi, 17–18. l.

¹⁹⁵ *Szádeczky Lajos*: „Az Apafiak sírboltja és hamvai.” — Míg ez a mű meg nem jelent, nem tudtuk: hol pihennek Apafi Mihály és Bornemisza Anna hamvai? A források e kérdésre nem adtak biztos feleletet. Végre aztán Szádeczky Lajos kutatásai bizonyosságot derítettek e kérdésre és az 1908. évi okt. 6-án végzett ásatás be is bizonyította az ő adatai helyességét.

¹⁹⁶ *U.-o.*, 25. l.

¹⁹⁷ *U.-o.*

